

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

OSMANLILARDA SELEFÎ BİR HAREKET: KADIZÂDELİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet KUBAT**

**Hazırlayan
İsmail BUĞDAY**

MALATYA-2021

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**OSMANLILARDA SELEFİ BİR HAREKET:
KADİZÂDELİLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsmail BUĞDAY

**Danışman
Prof. Dr. Mehmet KUBAT**

MALATYA – 2021

ETİK BEYAN SAYFASI

Malatya İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dökümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraf bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim. (20/08/2021)

(İmza)

İsmail BUĞDAY

ÖNSÖZ

İslâmiyet'in doğuşundan günümüze kadar gelen süreçte ortaya çıkan çeşitli fırkalar arasında fikir ve yöntem ayrılıkları daima var olmuştur. Toplumu birbirine düşürmediği ve fitne ateşini yakmadığı sürece bu farklılıklar bir zenginlik ve rahmet alâmeti olarak görülmüştür.

Kanuni devrinin son zamanlarında ortaya çıkan devlet ve toplum yapısındaki bozulmalar Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılında iyice ayyuka çıkmıştır. Gerek ekonomik gerek askeri gerekse de toplumsal bozulmalar yeni hareketlerin ve kurtarıcı olarak addedilen grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Toplumun huzur içerisinde yaşamasını amaçlayan ve mevcut sorunları gidermek için çaba sarfeden Kadızâdeliler Hareketi, buhranlı bir ortamda oluşmuş ve uyguladıkları farklı yöntemlerle Osmanlı'nın XVII. yüzyılına damga vurmuştur. Kadızâdeliler, o dönemde Sivasîler adı verilen tasavvufi grupla yaşadıkları çekişmeler ve ilmi tartışmalarla toplumu iki gruba ayırmıştır. Kendilerinden olmayanlar için oldukça tehditkâr ve sert yöntemler sergileyen Kadızâdeliler, XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı İstanbul'unda etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Yapmış olduğumuz bu çalışma, XVII. yüzyılda ortaya çıkan Kadızâdeliler Hareketi'ne ışık tutmayı, bu bağlamda öncü ve liderlerinin hayat öykülerini, çevresindekileri etkileme potansiyelini irdelemeyi ve Selefi perspektife sahip olan bu hareketin toplum inanç ve pratikleri üzerindeki etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Kadızâdeliler Hareketi'nin yaşadığı dönem olan XVII. yüzyıl boyunca Selefi düşünce sisteminin karakteristik özelliklerini sergilemesi, başta İbn Teymiyye olmak üzere İmam Birgivî gibi âlimlerin düşüncelerinden etkilenmesi, mezhepler tarihi açısından bu konuyu seçme noktasında bizi teşvik eden bir unsur olmuştur. Bunun yanı sıra günümüzde hâlâ Kadızâdeliler Hareketi'nin karakteristik özelliklerini taşıyan ve benzer özelliklerle hareket eden grupların olması böyle bir çalışmayı yapmamız konusunda bizi teşvik eden ikinci temel unsur olmuştur. Bu grupların düşüncelerine de ışık tutması açısından yaptığımız çalışmanın bir boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

Çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır:

Giriş kısmında konunun çerçevesi belirlenmiş, faydalanılan eserler tanıtılmış ayrıca Kadızâdeliler Hareketi'nin ortaya çıktığı yüzyıldaki Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun durumu hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci Bölüm'de, Kadızâdeliler Hareketi'nin oluşumu, gelişmesi, sona ermesi ve bu hareketin liderlerinin hayat hikâyeleri ele alınmıştır.

İkinci Bölüm'de Kadızâdeliler Hareketi tarafından XVII. yüzyılda gündeme getirilen konular üzerinde durulmuştur.

Üçüncü Bölüm'de ise Kadızâdeliler Hareketi'nin fikir babası olarak nitelendirilen isimler bağlamında hareketin Selefi yönüne vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda Kadızâdeliler Hareketi'nin Selefiyye mezhebi ile kesişen ve ayrışan yönleri ortaya konulmuştur.

Ulaşılan neticeler *sonuç* bölümünde aktarılmıştır.

Çalışmam boyunca, yüksek ilgi, yönlendirme ve teşviklerini esirgemeyen, değerli zamanını ayırma noktasında büyük fedakârlıklar yapan ayrıca tanıdığım ilk andan itibaren bizlere çok şey katan, çeşitli vesilelerle bizi farklı bilgi ve bakış açılarıyla donatan ve üretkenliğimizi artıran kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet KUBAT'a teşekkürü borç biliyorum. Ayrıca yaptığım çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen ve bana çalışma azmi aşılayan eşim Meryem BUĞDAY'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret bizden, muvaffakiyet Cenâb-ı Allah'tandır.

İsmail BUĞDAY

Malatya 2021

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılında yaşamış olan Kadızâde Mehmed Efendi ve Selefi perspektife sahip olan Kadızâdeliler Hareketi'ni incelemeyi hedeflemektedir. Etkileri XVII. yüzyıl boyunca devam etmiş olan bu hareket Osmanlı Devleti'ni siyasi, sosyal ve dini açılardan etkilemiştir. Çalışma ile Kadızâdeliler Hareketi'nin ortaya çıkmasına sebep olan ekonomik, siyasi, coğrafi ve dini fikirler incelenmiş; akabinde Kadızâdeliler Hareketi'nin tarihsel süreci ve gelişimi ele alınmıştır. Kadızâdeliler Hareketi'nin lideri konumunda olan şahsiyetler ayrı ayrı incelenerek bu şahsiyetlerin fikrî liderliğinde gündeme getirilen konular irdelenmiştir. Kadızâdeliler Hareketi'nin görüşlerinden, itikadi yorumlarından, tasavvuf ehline olan yaklaşımlarından hareketle Selefi düşünce sistemine ait bir hareket oldukları vurgulanmıştır. Selefliğin hararetle tartışıldığı günümüz dünyasını göz önüne alırsak bu çalışmanın güncel bir mesele olduğu kendiliğinden anlaşılır. Buradan da hareketle çalışmamızda Kadızâdeliler Hareketi'nin mezhebi aidiyetlerini tespit etmek ve Kadızâdeliler Hareketi'ni Osmanlı Selefliği olarak ortaya koymak hedeflenmiştir.

ABSTRACT

This study aims to examine the Ottoman Empire, Kadızâde Mehmed Efendi and his people who lived in the 17th century in terms of Salafi. This movement, whose effects continued throughout the 17th century, affected the Ottoman Empire in terms of political, social and religious aspects. In this study, the economic, political, geographical and religious ideas that led to the emergence of the Kadızâdeliler Movement were examined; Then, the historical process and development of the Kadızâdeliler Movement are discussed. The personalities who were the leaders of the Kadızâdeliler Movement were examined separately and the issues brought to the agenda under the intellectual leadership of these personalities were examined. It has been emphasized that the Kadızâdeliler Movement is a movement belonging to the Salafi system of thought, based on its views, creed interpretations, and approaches to Sufi people. Considering that the "Salafism" movement and the Salafist thought system are still being discussed today, it is obvious that this study is a current issue. From this point of view, it is aimed in our study to determine the sectarian affiliations of the Kadızâdeliler Movement and to reveal this movement as Ottoman Salafism.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ.....	1
1. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi	1
2. Kaynaklar	3
3. XVII. Yüzyıl İçerisinde Osmanlı Toplumunun Durumu	5

BİRİNCİ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER

1.1. Kadızâdeliler Hareketine Genel Bakış	13
1.2. Kadızâdeliler Hareketinin Aşamaları	18
1.2.1. Hareketin Başlangıcı ve Fikri Dönem.....	18
1.2.2. Hareketin Yayılması ve Fiili Dönem.....	24
1.2.3. Hareketin Sona Ermesi	33
1.3. Kadızâdeliler Hareketinin Önderleri	39
1.3.1. Kadızâde Mehmed Efendi	39
1.3.1.1. Hayatı.....	39
1.3.1.2. Eserleri.....	41
1.3.2. Üstüvânî Mehmed Efendi	45
1.3.2.1. Hayatı.....	45
1.3.2.2. Eserleri.....	48
1.3.3. Vânî Mehmed Efendi	49
1.3.3.1. Hayatı.....	49
1.3.3.2. Eserleri.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER TARAFINDAN GÜNDEME GETİRİLEN KONULAR

2.1. Bid'at	55
2.2. Tasavvuf Ritüelleri.....	58
2.3. Kabir Ziyaretleri	62
2.4. Akli İlimlerin Tahsili.....	64
2.5. Tütün	67
2.6. Tasliye ve Musâfaha.....	70
2.7. Kahvehaneler ve Kahve İçme	71
2.8. Peygamberin Ailesi'nin Dini Durumu.....	74
2.9. Deniz Mahsulleri	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER HAREKETİNİN SELEFÎ YÖNÜ

3.1. Selefîyye.....	77
3.1.1. Selef Kelimesinin Lügat ve İstılah Anlamları	77
3.1.2. Selefîyye'nin Kısa Tarihçesi	79
3.2. Kâdızâdelilerin Selefî Öncüleri.....	86
3.3. Selefî Bir Hareket Olarak Kadızâdeliler.....	91
SONUÇ	104
KAYNAKÇA.....	107

KISALTMALAR

Trc. : Tercüme Eden

s. : Sayfa

A.g.e. : Adı geçen eser

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Hz : Hazretî

Haz : Hazırlayan

Ün : Üniversitesi

(r.a) : Radiyallâhu anhâ

(s.a.v) : Sallallâhu aleyhi ve sellem

Vr : Varak

h. : Hicri

c. : Cilt

b. : İbn

Sad. : Sadeleştiren

GİRİŞ

1. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılında yaşamış olan Kâdızâde Mehmed Efendi ve tâbilerinin yarattığı etki dini, tarihi, sosyal ve siyasal açıdan oldukça önemlidir. Kadızâdeliler'in düşünceleri yaymak maksadıyla kaleme aldıkları eserlerde, tarihin o dönemine ait değerli bilgiler bulmak mümkündür. Bu konuyla ilgili, üzerinde yeterince çalışma yapılmamış, kütüphanelerde bekleyen çok sayıda eser bulunmaktadır. Kadızâdeliler'in ortaya attığı fikirlerle birlikte toplumdan büyük destek görmesi, toplum hayatına yön vermesi ve toplumun özelliklerini yansıtması da sosyolojik açıdan önemlidir. Ayrıca devlet büyüklerinin hatta bizzat devletin de zaman zaman Kadızâdeliler'i desteklemesi ve Kadızâdeliler'in devlet ile olan ilişkileri, o dönemki İslâm ve Osmanlı devlet politikasına dair ipuçları vermektedir. Dolayısıyla Kadızâdeliler Hareketi, pek çok açıdan incelenmeye değer bir konudur.

Bu çalışmada ele alınacağı üzere Kadızâdeliler Hareketi'nin Selefi yönü oldukça önemlidir. Osmanlı'nın resmi ideolojisi haline geldiğini söyleyebileceğimiz geleneksel sünni anlayışa uymayan başka bir düşüncenin Osmanlı başkentinde yeşermesi ve devlet tarafından destek bulması mezhepler tarihi açısından oldukça önemlidir.

Günümüze kadar yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu Kadızâdeliler ile aynı dönemde yaşamış olan Sivasîler'in karşılaştırılması üzerinedir. Sivasîler ile olan tartışma konularının incelenmesi, bu tartışmaların toplum üzerindeki etkisi gibi durumlar da çalışmalarda yer almıştır. Ancak daha önce yapılan çalışmalarda Kadızâdeliler Hareketi genellikle ilmi derinliği olmayan, sadece siyasi karakter taşıyan ve tarihsel bir geçmişi bulunmayan bir hareket olarak lanse edilmiştir. Ayrıca Kadızâdeliler'i konu alan çoğu eser, onları düşüncelerinde tamamen haksız görmüştür. Bunun sebebinin ele alınan bu eserlerin daha çok tasavvuf yanlısı kimseler tarafından yazılması ve Kadızâdeliler'in de tasavvufa düşman tavırlar sergilemesi olduğu görülmektedir. Tek taraflı bir bakış açısıyla yapılan bu değerlendirmelerin tarihçilikten uzak ve pek de sıhhatli olmadığı aşîkârdır.

Yaptığımız bu çalışmada ise, Kadızâdeliler Hareketi'ne ön yargı ile yaklaşımadan, bizzat dönemin tarihçileri tarafından kaleme alınan eserlerden ve Kadızâdeliler'in kendi yazmış olduğu kitaplardan yola çıkarak, onların teşekkül süreçlerine, toplumda buldukları

desteğe, düşünce biçimlerine ve Selefi yönlerine vurgu yapılmıştır. Araştırmamızın sınırını aşmaması için Kadızâdeliler döneminde yaşamış olan tasavvufi gruplara sadece değinilmiş, ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Buradan hareketle ilk olarak konunun sınırlandırılması ve kaynakların incelenmesini yaptığımız giriş bölümünde, Kadızâdeliler'in ortaya çıkış süreci ve sebepleri incelenmiştir. Daha sonra ise Kadızâdeliler'in ortaya çıktığı yüzyılın genel durumu ve Kadızâdeliler'in toplum ile devletteki statüleri, ilişkileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Kadızâdeliler Hareketi'nin ortaya çıkış, gelişme ve sona erme noktalarına değinilmiştir. Ayrıca Kadızâdeliler Hareketi'nin liderleri konumunda olan şahsiyetlerin hayatları ve ortaya koydukları eserler incelenmiştir.

Araştırmamızın temelini oluşturan ikinci bölümde ise Kadızâdeliler'in ortaya attığı ya da tekrar gündeme getirdiği düşünceler değerlendirilmiş ve bu düşüncelerin aşırı yönlerine vurgu yapılmıştır. Ortaya atılan bu düşünceler bu bölümde tek tek ele alınmıştır.

Araştırmamızın asıl konusunu içeren üçüncü bölümde ise Kadızâdeliler Hareketi'nin Selefi bir hareket olduğu düşüncesi temellendirilmiş, hareketin geçmişteki bağlantılarına temas edilmiş ve ele alınan bazı kaynaklarca bu düşünce desteklenmiştir.

Bir çalışmayı bilimsel olarak ortaya koyan nokta, elde edilen bilgilerin ortaya konuluş şekliyle yakından ilişkilidir. Bu sebeple çalışmamızda izlediğimiz yöntem, bilimsel kriterlere uygunluk açısından son derece önemlidir. İlk olarak bu tez İslâm Mezhepleri Tarihi alanında yapılmış bir çalışma olduğundan, bu alana ait bilimsel öncüllere sadık kalmaya çalıştık. Kadızâdeliler Hareketi'ne, bulunduğu dönemden soyutlamadan dönemin bir "dinî bir akımı" olarak yaklaşıp; bu anlamda *tarihsel-betimleyici* metodu kendimize ilke edinerek; olanı olduğu gibi değiştirmeden nakletmeye, olayları ve kişileri tarihî şartlarından soyutlamadan aktarmaya çalıştık. İslâm Mezhepleri Tarihi alanında çalışma yaparken dikkat edilmesi gereken bilimsel yöntemlerden bir tanesi de *nesnellik* ilkesidir. Kadızâdeliler Hareketi'ne taraflı veya önyargılı olarak yaklaşmamak adına o dönem yazılan eserler ve tarihi kaynaklar incelenmiş, olan olduğu şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Olaylar neden-sonuç ilişkileri içerisinde değerlendirilmiş, Kadızâdeliler'in fikirleri, yaşantıları ve topluma yaşattıkları ortaya koyularak onların Selefiyye ile olan bağlantıları ortaya konulmuştur.

2. Kaynaklar

Kadıızâdeliler Hareketi, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içinde ortaya çıkmış bir grup olduğu için konunun tarihi kaynaklar göz önünde bulundurulmadan, bağımsız olarak incelenmesi düşünülemez. Bu sebeple tezimizin hazırlanması sürecinde öncelikle döneme ilişkin bilgiler aktaran tarih kitaplarına müracaat edilmiştir.

Kadıızâdeliler Hareketi'nde etkili olan şahsiyetlerin hayat hikâyeleri, çeşitli tabakat kitaplarından ve bu şahısları konu alan müstakil eserlerden tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken de Kadıızâdeliler Hareketine mensup tüm temsilciler değil, hareketin fikri lideri konumunda olan öncüleri ele alınmıştır.

Araştırmalarımız sonucunda Kadıızâdeliler'in, tezimizin konusunu da ilgilendiren çok sayıda eseri olduğu tespit edilmiştir. Tespitlerimiz sonucunda bazı eserlerin ise konumuzla ilintili olmadığı saptanmıştır. Bu eserlerin büyük bir bölümü ise yazma nüshalardır. Kadıızâdeliler'in düşünce yapılarını anlayıp, analiz edebilmek için, ilgili- ilgisiz ayırımı yapmaksızın müelliflerin tüm eserlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Kadıızâdeliler'in ele alındığı eserlerden bazıları üzerine ise akademik alanda çalışmalar yapılmıştır. Bu tip çalışma yapılan az sayıda eser ise matbû ve yazma haliyle mukayese edilerek incelenmiştir.

Yararlandığımız kaynakların değerlendirilmesine geçmeden önce şunu ifade etmemiz gerekir ki, Kadıızâdeliler Hareketi'ni inceleyen ve Kadıızâdeliler Hareketi'nin liderleri konumunda olan şahsiyetlerin kitaplarını analiz ederek düşünce yapılarını ortaya koyan çalışma sayısı oldukça azdır. Konuyla alakalı yapılan çalışmalar daha çok Sivasîler ve Kadıızâdeliler'i karşılaştıran eserlerdir. Dönem içerisinde yaşayan tarihçiler tarafından aktarılan olayların sübjektif olabileceği gerçeğini de göz önünde bulundurmamız gerekir.

Çalışmamızda faydalandığımız kaynakları iki başlık altında inceleyeceğiz. Bunlardan ilki tarihi kaynaklar olarak nitelendirdiğimiz çalışmalardır.

Çalışmamız sırasında Kadıızâdeliler'in ortaya çıktığı dönem olan XVII. yüzyıl ve fikri temellerini aldığı XVI. yüzyıl Osmanlı Tarihi'nin ele alındığı, klasik ve modern dönem tarih kitaplarının büyük bölümü incelenmiştir. Bu araştırma esnasında çalışmanın gidişatına önemli oranda katkısı olan eserler şunlardır:

a) Mustafa Nâimâ Efendi (1128/1716), *Târih-i Nâimâ*: Dönemin birincil kaynağı konumunda olmayan Mustafa Nâimâ Efendi, genellikle eserinde Menârzâde Ahmed Efendi ve Kâtip Çelebi'nin naklettiklerini kaleme almıştır. Nâimâ Efendi'nin bu eserinde

Kadıızâdeliler genellikle eleştirilmiştir. Bu eleştirel ve objektiflikten uzak yaklaşımın sebebi ise Mustafa Nâimâ Efendi'den ziyade eserin bu bölümünü kaleme alırken notlarından faydalandığı Menârzâde Ahmed Efendi'dir. Menârzâde, yaşadığı dönem itibarıyla Sivasî'lere daha yakın olan bir zattır. Kadıızâdeliler'in de yaşadıkları dönem boyunca tasavvufî grupları tenkit ettiğini göz önünde bulundurursak Menârzâde'nin bu taraflı yaklaşımını daha net anlayabiliriz. Ayrıca Nâimâ Efendi yazmış olduğu bu eserle kendisinden sonra gelecek olan çoğu araştırmacının da birincil kaynağı olmuştur. Bu sebeple günümüzde yazılmış olan pek çok eserde Kadıızâdeliler'in aşırı derecede tenkit edildiğini görmekteyiz. Bu nedenle Kadıızâdeliler'i tam olarak anlayabilmek için, Kadıızâdeliler'in kaleme almış olduğu eserlerin incelenmesi gereği ortaya çıkmıştır.

b) Kâtip Çelebi (1067/1657), *Mizânü'l-hakk Fî İhtiyârî'l-Ehakk*: Kadıızâdeliler Hareketi'nin ortaya çıkmasına sebep olan Kadıızâde Mehmed Efendi'nin öğrencisi olan Kâtip Çelebi, o dönemi bizzat yaşamış ve eserinde de aktarmıştır. İlme yönelmesinde Kadıızâde Mehmed'in etkisi olduğunu belirten Kâtip Çelebi, dönemi objektif bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Kadıızâde Mehmed'i yakından tanıdığı için de eserinde konuyla alakalı olarak oldukça başarılı ve bizim açımızdan çalışmayı ilerletme noktasında oldukça faydalı tespitlerde bulunmuştur. Eser yazma olarak kütüphanelerde yer aldığı gibi Türkçe'ye de çevrilmiş ve birçok baskısı yapılmıştır.

c) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*: XX. Yüzyıl'ın önemli tarihçilerinden olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu eseri de çalışmamızda oldukça faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir. İsmail Hakkı eserinde daha çok Nâimâ Efendi'den ve tarihçi Hammer'den alıntılar yapmış ve bu alıntıları kendi üslubuyla yorumlamıştır. Bu yorumlar hiç şüphesiz çalışmamızın ufkunu açıcı niteliktedir.

Yukarıda zikredilen tarih kitaplarının haricinde Kadıızâdeliler Hareketi'nin öncüsü konumunda olan şahsiyetlerin de bazı eserleri incelenmiştir. Bu eserleri ise şöyle sıralayabiliriz:

d) Kadıızâde Mehmed Efendi'nin, *Mebhas-i İmân, Mebâhis-i Salât; Mesâil-i Ehl-i's-Sünne ve'l-Cemaa', Risâle-i Kadıızâde, Nushu'l-Hukkâm* ve *Risâle-i Devrân* isimli eserleri.

e) Üstüvânî Mehmed Efendi'nin yazmış olduğu bir eser bulunmadığından dolayı, talebesinin onun düşüncelerinden yola çıkarak yazmış olduğu *Üstüvânî Risâlesi* isimli eseri incelenmiştir.

f) Vâni Mehmed Efendi'nin, *Duânâme* ve *Ebussuûd'a Reddiyeler* ve *Tasavvufi Bid'atlardan Sakınmaya Dair Risâle* adlı eserleri de incelenmiştir.

Yukarıda değindiğimiz eserler ya dönemi anlatan tarih kitaplarıydı ya da Kadızâdeliler'in lideri konumunda olan şahsiyetlerin kendi telif ettikleri eserlerdi. Çalışmamızı oluştururken, günümüzde konuyla ilgili yapılmış olan bazı tez ve makalelerden de faydalanılmıştır. Bu tez ve makaleler ise şunlardır:

g) Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement (Kadızâdeliler Hareketi Özelinde XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet Düşüncesi)*: 1981 yılında İngilizce olarak yazılmış bu doktora çalışması Edinburgh Üniversitesi'nde kabul edilmiştir. Kadızâdeliler ve onların karşılarında duran Sivasîler hareketini ayrıntılı olarak ele almaktadır. Öztürk, bu çalışmasında ele aldığı iki grubu kıyaslamış ve ehli-i sünnet üzerine atıflarda bulunmuştur.

h) Lokman Doğmuş, *Türkiye'de XVII. Yüzyıldaki Dini Çatışmalara Sosyolojik Bir Bakış (Kadızâdeliler ve Sivâsîler), (2002)*: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan bu çalışma, Kadızâdeliler ve Sivâsîler arasında meydana gelen olayların sosyolojik olarak değerlendirilmesinin yapıldığı bir yüksek lisans tez çalışmasıdır.

ı) Refik Ergin, *İslâm Düşüncesinde Zâhir-Bâtın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği (2007)*: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan bu çalışma Kadızâdeliler Hareketi'nin zâhir-bâtın bölümüne vurgu yapmaktadır. İslâm Felsefesi alanındaki bu yüksek lisans tez çalışması da çalışmamızda faydalandığımız eserler arasındadır.

i) Muhammet Raşit Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar (2009)*: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan bu çalışma Kadızâdeliler ve Sivâsîler arasındaki tartışma konularını ve XVII. Yüzyılda tarafların dillendirdikleri meseleleri fıkhi açıdan incelemektedir. Bu yüksek lisans tezi, çalışmamızın tarihsel boyutunu oluştururken faydalandığımız eserler arasındadır.

3. XVII. Yüzyıl İçerisinde Osmanlı Toplumunun Durumu

Türk milletinin ortaya koyduğu kendine has devlet teşkilatı ve işleyişini Osmanlı Devleti'nde de görmekteyiz. Bu anlayışın kuruluştan itibaren yavaş yavaş mükemmelliğe

doğru ilerlediğini, XVI. yüzyılın ise bu mükemmelliğin doruk noktası olduğunu söyleyebiliriz. Toplumun en küçük yaşam biriminden en büyük yerleşkesine kadar öyle düzenli bir yaşayış şekli kurulmuştur ki, bu düzen ve intizam yeni fethedilen yerlerde dahi kendini göstermektedir. Bu dönemde gerek hukuki meseleler gerek toprak mülkiyeti gibi konular gerekse de iktisadi anlayış ayrıntılı olarak kanunlarla belirlenmiştir. Ayrıca kişi-kişi ve kişi-devlet arasındaki ilişki de yine bir düzen içerisinde. Haklının yanında durularak, adaletin peşinde koşulduğu bu dönemde ortaya koyulan bu hukuki kurallar, Osmanlılardaki uzun süreli siyasi istikrarın garantörü olmuştur.¹

Kanuni Sultan Süleyman'ın iktidarının son yıllarından başlayarak, Osmanlı Devleti ekonomik yönden sıkıntılı bir sürece girmiştir. Devlet hazinesi üzerine gerek savaşların gerekse de maaşların getirdiği ağır yük, mâlî düzeni de sarsmaya başlamıştır. Bu sarsıntı Kanuni Sultan Süleyman iktidarının son bulmasıyla birlikte tahta çıkan II. Selim'in devlet işlerinden uzak bir tutum sergilemesiyle derinleşmiş ve II. Selim'den sonra tahta çıkan III. Murad döneminde kesin olarak ortaya çıkmıştır. III. Murad döneminde yapılan savaşların uzun sürmesi, amaçlanan fetihlerin kısa sürede tamamlanamamasıyla birlikte iktisadi gerileme had safhaya ulaşmıştır. Atama ve görevden aziller bu dönemde kanun, adalet ve teamüllere uygun olarak yapılmamış ve sarayda önde gelen kişilerin etkisiyle ehil olmayanlar makam ve mevki sahibi olmaya başlamıştır. Ehil olmayan kişilerin haksız yere makam sahibi olmasıyla birlikte haksız olarak elde ettikleri makamlarda da uzun süre durmaları çok mümkün olmamıştır. Makamlarda sık sık yaşanan bu değişimlerde devletin halk üzerindeki otoritesini azaltmıştır. Osmanlı Devleti bu sıkıntılı sürece girdiği sırada rakibi konumunda olan Avrupalı devletler Osmanlı'nın aksine önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Coğrafi Keşiflerin öncüsü konumunda olan başta Portekiz, İspanya gibi Avrupa Devletleri Akdeniz'de ve okyanuslarda büyük gelişmeler elde etmişlerdir. Avrupalı yaptığı keşiflerle birlikte atılım gerçekleştirmiş, Anadolu'da yapılan ve ihracatı sağlanan bazı ürünleri kendi ülkelerinde üretir duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı durumunun üzerine, ticari yollar üzerinde olan Anadolu coğrafyası da bu gelişmelerle birlikte eski önemini kaybetmiş ve Osmanlı Devleti bir gelirinden daha mahrum olarak ekonomik buhrana sürüklenmiştir.²

¹ Bayram Ürekli, "Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde'nin Bir Manzûmesi", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 11 (1997), 277.

² Ürekli, "Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde'nin Bir Manzûmesi", 278.

Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu gerilemeye belki de çöküşe sürükleyen bu sebepleri, şu başlıklar altında toplayabiliriz: Nüfusun artması, ekonomik düzenin bozulması, askeri sistemdeki değişme ve geri kalma, Celali İsyanları, düşünce ve kültür hayatının kendini tekrar etmesi.

O dönemi ele alan tarihi kaynaklar XVI. ve XVII. Yüzyılda Anadolu'da nüfusun arttığını belirtmektedir. Ancak çoğalan nüfusa göre tarımla geçimini sağlayan Anadolu da, Anadolu'nun tarım yapılabilen toprağında artış olmadığını ifade etmektedir. Bu sebeple bu topraklar artık artan nüfusa yetmez hale gelmiştir. Önceki yüzyıllarda yapılan fetih hareketleri Anadolu insanı için bir iş imkânı haline gelmişti. Köylerde işsiz olan bu insanlar önceki yüzyıllarda Osmanlı ordusu içerisinde değişik sınıflarda kale muhafızı ve levend gibi konumlara gelerek iş sahibi oluyorlardı. Ancak XVII. Yüzyılda yeni fetihlerin yapılamamasıyla birlikte Anadolu insanı için bu yolda kapanmış oldu. Köylerde üretimin azalmasıyla birlikte köy üretimine endeksli olan şehir ekonomisi de bu durumdan büyük oranda etkilendi. Tüm bu sebepler bir araya gelince köyler yavaş yavaş boşalmış ve şehirlere doğru bir insan seli oluşmaya başlamıştır. İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlere gelen bu işsiz nüfus kitlesi umduğunu büyük şehirlerde de bulamamış ve buna paralel olarak kahvehanelerin, kahvehanelerde boş oturanların sayısı hızla artmıştır. Köylerden gelen bu işsiz kitleye, Anadolu'daki medreselerde okuyup iş bulamayan medrese mezunları da eklenince Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatı içinden çıkılmaz bir noktaya doğru yol almıştır.³

Bu dönemde padişah değişikliklerinde askerin ulufe alması sırasındaki tavrı ve “Ocak devlet içindir” anlayışının “Devlet ocak içindir” anlayışına dönüşmesi askeri disiplinin de bozulmasına sebep olmuştur. Her ne kadar III. Murad zamanında devlet en geniş sınırlarına ulaşmış olsa da dünyadaki gelişmeler Osmanlı Devleti aleyhine ilerlemiştir. Osmanlı Hazinesi bu durumu toparlayabilmek için akçeyi değersiz düşük ayarlı ve katkılı olarak piyasaya sürmüş ancak bu durumda soruna çare olmamıştır.⁴

Osmanlı devlet yapısında ve toplum düzeninde ortaya çıkan bu durum en nihayetinde bir noktadan patlak vermiştir. 1596 yılında Anadolu'da bu duruma isyan eden bir kitle türemiş ve Celali İsyanları baş göstermeye başlamıştır. Yaklaşık 15 yıl devam eden bu isyanlar, Anadolu'da devlet düzenini tamamen ortadan kaldırmış, sosyal yapıyı

³ Yaşar Yücel, *Osmanlı Teşkilatına Dair Kaynaklar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 9.

⁴ Ürekli, “Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde'nin Bir Manzûmesi”, 279.

bozmuş, tarımsal devamlılığı bitirmiş ve Anadolu halkının topraklarını dahi bırakarak göç etmesine sebep olmuştur.⁵

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan bu isyanları sadece iktisadi durumla ilişkilendiremeyiz. İktisadi durumun yanında, İstanbul başta olmak üzere bütün toplumda kendini gösteren ahlaki düşüklük, mal mülk sahibi olmak için devlet hizmetlerini şahısların kendileri için kullanması ve ehliyet ile liyakatın geri plana atılması da gösterilebilir. Halk bu durumdayken devlet adamları ise İstanbul, Haliç, Boğaziçi ve Edirne’de saray ve konak yapma yarışına girmişlerdir.⁶

Kadıızâdeliler Hareketi’nin ortaya çıkış sürecindeki halkın durumunu anlattıktan sonra bir diğer önemli nokta olan ulemanın durumunu irdelememiz gereklidir. Osmanlı düşünce sistemi ve medreseler, gerek yetiştirdiği âlimler olsun gerekse de ortaya konulan eserler açısından olsun en parlak dönemini XV. ve XVI. yüzyıllarda yaşamıştır.⁷ Bu dönemde ilmî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı ve ifade özgürlüğünün had safhada olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise halk yukarıda değindiğimiz üzere büyük sıkıntılarla ve ekonomik problemlerle yüzleşirken, Osmanlı ilmiye sınıfında da bozulmaların bu dönemde iyice ayyuka çıktığı görülmektedir.⁸ Osmanlı devlet sistemi içerisinde yüzyıllarca en önemli konumda bulunan ilmiye sınıfının bozulması Osmanlı Devleti için geri dönüşü olmayan bir yola girilmesi anlamına gelmektedir. Çünkü bozulan halkı doğru yola iletmesi beklenen ilmiye sınıfı mensuplarının da eski standartlarını koruyamaması, hem halkın düzelme ihtimalini ortadan kaldırmış hem de gelecek nesiller üzerinde de olumsuz etkiler bırakmıştır.

Osmanlı ilmiye sınıfını inceleyecek olursak bu sınıf şu gruplardan oluşmaktaydı diyebiliriz: Kadılık, müderrislik, cami görevlisi, nakîbüleşrâflık⁹, danışmendlik¹⁰,

⁵ Mücteba İlgürel, “Celâli İsyanları”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 254.

⁶ Ürekli, “Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde’nin Bir Manzûmesi”, 282.

⁷ Fatma Zehra Pattabanoğlu, “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe-Kelâm İlişkisi”, *Dört Öge Dergisi* 5 (Mayıs 2014): 89.

⁸ Kayhan Atik, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Bilgi Dergisi* 14(Yaz 2000): 31.

⁹ Sözlükte “vekil, bir topluluğun başkanı” anlamındaki “nakîb” kelimesiyle Hz.Muhammed’in, kızı Fâtıma’nın iki oğlundan Hasan’ın soyunu ifade eden eşraftan oluşan terkip, peygamber soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “Nakîbüleşraf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 322-324.

¹⁰ “Bilgili, ilim sahibi” anlamına gelen Farsça bir kelime olup başta Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere büyük medreselerin özellikle icâzet alma seviyesine gelmiş talebelerine bu isim verilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Dânişmend”, *DİA* (İstanbul, TDV Yayınları, 1993), 8: 464-465.

hekimbaşılık, müneccimbaşılık¹¹, kazaserlik ve Şeyhülislâmlık.¹² Bu sınıfın mensupları öğrenciliklerinden itibaren medreselerde yetişmekteydi ve medrese mezunları haricinde kimseler bu görevlere getirilemiyordu. Bu sayede hem halkla birebir haşır neşir olan ilmiye mensupları hem de devlet yönetiminde önemli roller alan âlimler iyi bir eğitimden geçerek bu konumlara geliyordu.

İlk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde açılan sahn-ı seman medreseleri ve daha sonra onu takip eden diğer medreselerle birlikte Osmanlı Devleti bir ilim ve irfan yuvası haline gelmişti. İlerleyen yüzyıllarda bu medreseler ihtisas medreseleri ve umumî medreseler olmak üzere ikiye ayrıldı. Umumî medreselerde felsefe gibi matematik gibi akli ilimlerle birlikte İslâmî ilimler birlikte okutulmaktaydı.¹³ İhtisas medreselerinde ise dâru'l-kurra ve dâru'l-hadis gibi dallar bir arada bulunmaktaydı. Cami görevlisi olarak görevlendirilen ilmiye mensupları daha çok dâru'l-kurra'dan mezun olan kimselerdi. Devletin üst düzey kademelerinde görev alacak kimseler konusunda ise çok daha hassas davranılıyordu. Bu kimseler çocukluklarından itibaren medrese eğitime tâbî tutuluyorlardı. Buralardan mezun olan şahsiyetlerin devlet yönetiminde önemli roller alması medreselerin önemini gözler önüne sermektedir.¹⁴

Toplumsal ve devletin çeşitli sistemleri üzerindeki bozulmanın başlangıcı yukarıda da değindiğimiz üzere Kanuni iktidarının son demlerine denk gelmektedir. Medreseler ya da ilmiye sınıfındaki bozulmalar da yine Kanuni Sultan Süleyman devrinde başlamış ve giderek daha da kötü duruma gelmiştir. Özellikle XVII. yüzyıl içerisinde bu bozulma kendisini iyiden iyiye göstermiş ve rüşvet, iltimas gibi olaylar ilmiye sınıfı içinde de yaygın hale gelmiştir. Bu duruma ek olarak medreselerin alt kadrolarında görülen yığılmalar da sistemi tıkamış ve medreseleri adeta işlevsiz hale getirmiştir. Artık devlette görev alabilmek özellikle müderris olabilmek, liyakatten ziyade rüşvet ve iltimasla yapılı hale gelmiştir. İlmiyenin diğer gruplarına sıçrayan bu rüşvet furyası hediye ismi altında rüşvetin meşrulaştırılması ile iyice yayılmıştır. Kadılık makamını alabilmek için büyük

¹¹ Müneccimbaşı, "Astronomi bilgisi sayesinde gelecekte haber verdiğine inanılan kişi" demektir. Osmanlı Devleti'nden önceki hiçbir Türk ve İslam devletinde olmayıp ilk olarak Osmanlı Devleti'nde bu makam oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, ed. Feza Günergun (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995), 159-166.

¹² Cihan Kılıç, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket* (Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017), 28-42.

¹³ Cahit Baltacı, *XV-XVII. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, 2. Baskı (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 16.

¹⁴ Muhammet Raşit Akpınar, *Kadızedeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 12.

rüşvetler ödeyen kimselerin kadı olarak atandıktan sonra doğruluk ve adaletten şaşarak lüks ve israf içinde yaşaması, halktan çeşitli yollarla para toplaması XVII. yüzyılın önemli problemlerindendir.¹⁵ Bu dönemde bazı kadılar rüşvet alabilmek için davada sunulan fetvaları “*kenar müftülerinin fetvasıdır*” diyerek kabul etmemişlerdir.¹⁶ Böylece ilmiye sınıfı sadece bozulmakla da kalmamış kendi içerisinde de ayrışmaya başlamıştır. Âlimler, devlet erkânı ile yapılan toplantı ve merasimlerde kimin ön sırada olacağı gibi konulara fazlaca kafa yormuş ve bu konudan dolayı pek çok anlaşmazlık, tartışma meydana gelmiştir. Kimin kimden önde duracağı konusunda orta yolu bulamayan birçok ilmiye mensubu devleti ilgilendiren önemli toplantılara katılmamıştır.¹⁷

XVII. yüzyıldan itibaren devlet aklı tarafından bu sorunlara çözüm aranmaya başlanmıştır. Ancak sorun olarak ortaya konulan konular ilmiye sınıfının bozulması, vergi sisteminin aksamaması gibi konulardan ziyade askeri sınıfın ıslah edilmesi üzerinedir. Bu dönemde askeri noktada bazı ıslahatlar yapılmış, bu yeniliklerin karşısında ise mevcut durumlarını korumak isteyen medrese uleması durmuştur. Ulemanın bu tavrı neticesinde ilmiye sınıfının da ıslah edilmesi gündeme gelmiş ve bu konuda Padişahlar tarafından kanunnameler çıkarılmıştır.¹⁸ Medreseler gün geçtikçe matematik ve felsefe gibi akli ilimlere de düşman olmuştur. Bu ilimlerin medreselerden kaldırılması için çalışmalar yapmışlardır. Bu ilimlerin medreselerden kaldırılmasıyla birlikte sadece naklî ilimlerle ilgilenen ulema üretkenliğini kaybetmiştir. Kendini tekrara düşen ilmiye sınıfı mensuplarının seviyesi iyice düşmüş ve yeni eser üretmek şöyle dursun eski eserler dahi tam anlaşılamaz duruma gelmiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde tek hedefi ilim ve irfan olan müderrisler dahi sade kıyafetlerini bu dönemde terk etmiş, ilim ve irfandan ziyade taassup yayıcı olmakla itham edilmişlerdir. Toplumun faydasına olacak konulardan ziyade kimseye faydası olmayan detaylar üzerine yoğunlaşmış, karşılıklı fikri tartışmalarda saygı ortadan kalkmış ve saldırgan bir üslup bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tartışmalarda fikri olarak

¹⁵ Mehmet İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, ed. İsmail Emre Erünsal- Christopher Ferrard- Christine Woodhead (İstanbul: 1988), 7-8: 278-279.

¹⁶ Akpınar, *Kadıazâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 13.

¹⁷ İpşirli, “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler”, 276.

¹⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 3.Baskı (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009), 428-430.

¹⁹ Akpınar, *Kadıazâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 14.

birbirlerine üstün gelme çabasından ziyade kullanılan sert dil, âlimlerin birbirlerini küfürle dahi itham etmelerine kadar uzanmıştır.

Toplumun içinde olduğu problemleri çözmesi beklenen ilmiye sınıfı bu dönemde toplumun problemlerini çözmekten ziyade sınıf olarak kendisi bir problem haline gelmiştir. Üst düzey ilmiye mensuplarının bu dönemde halk nezdinde itibar kaybetmesiyle birlikte oluşan boşluk cami vaizleri tarafından doldurulmuştur. Bu dönemde toplum içerisinde kendilerine bir konum elde eden cami vaizleri genellikle taşra olarak adlandırılan Anadolu medreselerinden mezun idiler. Bu grup arasında İstanbul medreselerinde eğitim görmüş vaiz sayısı oldukça az idi. İmparatorluğun göz bebeği konumunda olan Salâtin camileri olarak adlandırılan Sultan Ahmet Camii, Ayasofya Camii gibi makamlara atananlar ise eğitim seviyesi olarak diğer vaizlere göre biraz daha üst konumdaydı. Burada dikkat edilmesi gereken husus ilmiye sınıfının en alt tabakasını oluşturan vaizler grubu halka yakın yaşamaktaydı ve ekonomik olarak halkın çektiği sıkıntıları birebir görüyor hatta bazıları bu sıkıntıyı yaşıyordu. Cami vaizlerinin halka yakın olmaları ve diğer ilmiye mensupları gibi halka üstten bakmamaları, herhangi bir kriter olmaksızın herkesin girebildiği camilerde görevlerini ifa ediyor olmaları halk arasında kendilerine has bir dinleyici kitlesinin oluşmasını sağlamıştır.

XVI. yüzyılda camiler insanların dini sebeplerle bir araya geldiği mekânlar olmakla beraber, özel günlerde devlet erkânının toplantılarına da ev sahipliği yapan kurumlardır ve XVII. yüzyılda IV. Murad tarafından kahvehanelerin kapatılmasıyla birlikte camiler insanların toplanma mekânı haline gelmiştir.²⁰ Tezimizin konusunu oluşturan Kadızâdeliler Hareketi de cami içerisinde doğmuş ve liderleri de cami vaizi olan bu hareket kendine has kitlesini oluşturmasıyla birlikte cami içinde gelişmiştir. Daha sonra ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz üzere Kadızâdeliler Hareketi'nin lideri konumunda olan şahsiyetler halka yakınlığıyla bilinen ve ilmiyenin en alt grubu olarak görülen cami vaizliği görevini yerine getiren kimselerdir. Bu şahsiyetlerden Birgivî Mehmed Efendi'nin öğrencileri tarafından eğitim gören ve Kadızâdeliler Hareketi'nin öncüsü olarak sıfatlandırabileceğimiz Kadızâde Mehmed Efendi, *Sultan Ahmed Camiî* vaizliği yapmaktaydı. Kadızâde Mehmed Efendi'den sonra hareketin liderliğini üstlenen Üstüvânî Mehmed Efendi ise *Fatih Camiî* vâizliği görevini sürdürmekteydi.

²⁰ Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800* (Ankara: Birleşik Kitapevi, 2008), 130-131.

Üstüvânî Mehmed Efendi'nin sürgün edilmesiyle birlikte Kadızâdeliler Hareketi'nin son lideri konumunda olan Vânî Mehmed Efendi ise *Yeni Cami* vâizliği ile birlikte ordu vaizliği görevini yapmıştır.

Yukarıda değindiğimiz tüm bu olaylar ve bozulmalar neticesinde toplum ve devlet bir buhrana sürüklenmiş, bir kurtuluş reçetesi arar hale gelmiştir. Bu dönemde vaizlik yapan Kadızâde Mehmed Efendi de bu reçeteyi sunan kişilerin başında gelmektedir. Tezimizin konusunu oluşturan Kadızâdeliler Hareketi'nin ortaya çıkışı toplumun yaşadığı buhranların bir neticesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER

1.1. Kadızâdeliler Hareketine Genel Bakış

XVII. yüzyıl, Osmanlı Devleti için pek çok açıdan dikkatle incelenmesi gereken bir dönemdir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca hoşgörüyü karşılanan ve ulema ile halk arasında geniş bir kitle tarafından kabul gören tasavvufi düşünceler XVII. yüzyılda, Osmanlı Devleti ve toplumunun oldukça sıkıntılı bir süreçten geçtiği dönemde katı bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bu muhalefet hareketi Kadızâdeliler tarafından yapılmıştır.

IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed'in tahtta olduğu dönemde tarih sahnesine çıkmış olan Kadızâdeliler Hareketi, adını IV. Murad döneminde yaşayan ve bir kadının oğlu olan Kadızâde Mehmed Efendi'den almıştır.²¹

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılında gerek dini gerekse de sosyal hayatta önemli bir yere sahip olan Kadızâdeliler'in gücü ellerinde bulundurdukları ve aktif oldukları dönem, 1620 ile 1680 yılları arasındadır. Sultan IV. Murad'ın vefatıyla birlikte merkezi otoritenin zayıflaması, tahta geçen padişahların yönetmek için yeterliliklere sahip olmaması ve küçük yaşta tahta geçen sultanların bu dönemde olmasıyla birlikte Kadızâdeliler 1650'den itibaren, Osmanlı sarayı üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Kadızâdeliler, bazı kaynaklarda “Fakılar” ya da “Fakihler” olarak da geçmektedir.²²

Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyıla gelene kadar olumlu bir manaya ve imaja sahip olan “fâkih” sıfatı, XVII. yüzyıldan itibaren “zâhire bakarak hüküm verenler” anlamına gelen olumsuz bir manaya dönüşmüştür.

Kadızâdeliler Hareketi'ni, XVII. yüzyılda toplumdan başlayarak sosyal ve dini alanda gittikçe güçlenerek devletin bünyesini de sarsan bir akım olarak niteleyebiliriz. Kadızâdeliler Hareketi'ni kendisinden önce yaşamış olan İbn Teymiyye Selefliliği ve özellikle İmam Birgivi'nin düşüncelerini yaşatan ve XVII. yüzyıla aktaran bir hareket

²¹ Çağfer Karadaş, “Sivasîler-Kadızâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasîler Ulusal Sempozyum Tebliğleri* (Sivas, 30 Nisan-1 Mayıs 2010), ed. Abdusselam Bulut (Sivas: İbn Hümam Vakfı Yayınları, 2011), 115.

²² Gürsoy Şahin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızâdeli Hareketin Dini Algılayışı ve Bunun Kanûn-ı Kadîm'le İlişkilendirilmesi”, *Tarih Dergisi* 45 (2007): 36.

olarak da görebiliriz. ‘‘Selef’’ kavramının temeline inecek olursak selef kelimesi ‘‘önce-önceki’’ manalarına gelmektedir. Bu kavramın, sahabeye, tabiine, İslâmiyet’in ilk dönemindeki Müslümanlara ve ilk âlimlere verilen bir niteleme olduğunu görmekteyiz.²³

Kadıızâdeliler Hareketi’ni Selefi bir akım olarak nitelerken İslâmiyet’in klasik dönemindeki ‘‘selef-i salihîn’’ kavramıyla ilişkilendirmemiz çok da doğru bir tanımlama olmaz. Kadıızâdeliler Hareketi, zihniyet itibariyle sonraki yüzyıllarda gelişen, İbn Teymiyye ile zirveye ulaşan ve aynı kavramla yani selef ile karşılanan ‘‘tasfiyeci’’²⁴ bazı dini gruplara daha yakındır. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti İstanbul’unda reddiyeci bir tavırla, bid’atlere karşı savaş açarak tasfiye hareketi oluşturan Kadıızâdeliler, ağırlıklı olarak kadı ve vaizlerden oluşan bir gruptur.²⁵

Özellikle o dönemde önde gelen tasavvufi akımlardan Mevlevileri ve Halvetileri hedef alan bu hareket, çoğunlukla tasavvufi akımları karşısına almıştır.²⁶ Devletin savaşlarda yaşadığı bozgunlar, bozulan ekonomik sistem, köyden kente göçlerin artması, Anadolu’da sık sık isyanların çıkmaya başlaması gibi nedenler Kadıızâdeliler’in işini kolaylaştırmış, halk arasında yaşanan felaketlerin esasen dinden uzaklaşma ve bid’atlere batma sebebiyle başlarına gelen birer bela ve musibet olduğu fikrini yaymalarına imkân vermiştir.

Kadı, müderris, imâm, müezzin gibi dini meslek gruplarından oluşan bu hareketin başlıca üç önemli lideri ön plana çıkar: Kadıizâde Mehmed Efendi, Üstüvânî Mehmed Efendi, Vânî Mehmed Efendi.²⁷

Kadıızâdeliler Hareketi’ne mal edilen fikirlerinin bir kısmı XIII. yüzyılda yaşamış ve İslâm dünyasında yüzyıllarca etkili olmuş bir âlim olan İbni Teymiyye ile benzerlik göstermektedir. İbn Teymiyye’nin düşünceleri, Osmanlı coğrafyasında XVI. yüzyılda öncelikle İmam Birgivi daha sonra da onun yetiştirdiği talebeler üzerinde etkili olmuştur. XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Vehhabilik de kökenleri itibariyle İbn Teymiyye’nin düşüncelerine dayanmaktadır. Ancak Kadıızâdeliler’in fikir babasının İbn Teymiyye’den

²³ Mehmet Kubat, ‘‘Selefi Perspektifin Tarihselliği’’, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/3 (2004): 237.

²⁴ Herhangi bir toplumsal olgudan yabancı öğelerin ayıklanmasını isteyen, buna çalışan kimse ve gruplar.

²⁵ Semiramis Çavuşoğlu, ‘‘Kadıızâdeliler’’, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24: 100-102.

²⁶ Çavuşoğlu, ‘‘Kadıızâdeliler’’, 24: 100.

²⁷ Çavuşoğlu, ‘‘Kadıızâdeliler’’, 24: 100-101.

ziyade, Birgi’de mütevazı bir hayatı tercih eden İmam Birgivi olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.²⁸

İmam Birgivî’den sonra ortaya çıkmaları sebebiyle Kadızâdeliler Hareketi’ni, Osmanlı dönemindeki “ikinci dönem Selefiyeciliği” olarak tanımlayabiliriz. Selefi bir düşünceyle hareket eden Kadızâdeliler, XVII. yüzyılda gelişme ve yayılmaya uygun bir siyasi, ekonomik ve sosyal zemin bulmuş böylece gerek devlet üzerinde gerekse de halk üzerinde istediklerini yapar, yaptırır hale gelmişlerdir. Bütün bunların temelinde, merkezi yönetimin zayıflaması, padişah ve Osmanlı devlet adamlarının tartışılan ilmi konuları değerlendirebilecek eğitim ve kültür donanımından yoksun olması, Avrupa ve İran ile devam eden savaşlar ile ekonomik sorunlar yatmaktaydı.²⁹

Kadızâdeliler’in vaazlar yoluyla ulaşmaya çalıştığı kesim, çoğunlukla iyi eğitim görmemiş ve İstanbul’a sonradan yerleşmiş olan taşrahlılardı. Kadızâdeliler ayrıca esnaf zümresi arasında da yayılma imkânı bulmuşlardır. Çoğu daha önce mektep görmemiş veya sadece okur-yazar olan esnaf sınıfı, dine sıkı sıkıya bağlı olma ve bütün dini emirleri uygulamaya hazır bir zümre olarak öne çıkar. Bu bakımdan camilerde verilen vaazlar, Kadızâdeliler’in hitap ettiği bu kitlelere ulaşmaları açısından oldukça önemlidir. Kadızâdeliler ağırlıklı olarak o dönemde buluşma mekânı olarak Fatih Camii’ni tercih etmişlerdir. Kadızâdeliler’in etkinlik döneminde bu caminin birçok dini tartışma ve kavgaya da şahitlik ettiğini kaynaklar aktarmaktadır.³⁰

Kadızâdeliler Hareketi, halk arasında kendisine yayılma imkânı bulduktan sonra bir diğer hedef olarak ise saray çevresini seçmişti. Saray ağalarını etki altına alma suretiyle Valide Sultan ve Harem üzerinde etkili olarak kendisine destek bulmaya çalışan Kadızâdeliler, Bostancılar, Kapıcılar ve Enderun öğrencileri arasında da pek çok taraftara sahip olmayı başarmışlardır. IV. Mehmed döneminde padişahın annesi olan Hatice Turhan Sultan ile bazı saray ağalarının desteğini sağlayan Kadızâdeliler, karşılarında Kösem Sultan’ı bulmuşlardı. Nitekim Kösem Sultan’ın 1651 yılında öldürülmesi, Kadızâdeliler’e saray üzerinde etkili olmak için geniş bir alan yaratmıştı.³¹

²⁸ Selim Hilmi Özkan, “Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivî ve Sosyal Hayata Etkileri”, *Uluslararası Balıkesir’e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu* (Balıkesir, 7-8 Kasım 2013), ed. Şenol Çelik- Serdar Genç (Balıkesir, Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2014), 385.

²⁹ Ali Fuat Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 4.Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 63.

³⁰ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 64.

³¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 64-65.

Kadıızâdeliler'in XVII. yüzyıl boyunca gündeme getirdikleri, sufilerle tartıştıkları ve zaman zaman muhataplarını kâfirlikle suçladıkları konuları kısaca üç başlık altında toplamak mümkündür:

1. Sufî düşüncesi ve tasavvufî uygulamalardan kaynaklanan meseleler (musiki, devran, raks, zikir vb. hususlar.)
2. Sosyal ve siyasi hayatla ilgili konular (kahve, tütün, rüşvet vb. hususlar.)
3. Dinî inanç ve uygulamalardan kaynaklanan tartışmalar (Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı meselesi, Kur'an'ın makamla okunması meselesi, bazı nafile ibâdetler meselesi, bid'atlar vb. konular.)³²

Kadıızâdeliler, bir bakıma bazı tarikatların gittikçe farklı yorumlayarak asıl kimliğinden ve sadeliğinden uzaklaştırdıkları İslâm'ı, eski sadeliğine ve kimliğine kavuşturmayı hedefleyen bir zihniyeti temsil etmekteydi. Gerçekten de Bâtını adını verebileceğimiz hareketler tarafından bid'atlarla doldurulan İslâm'ı, yeniden ilk sadeliğine göre tanımlamak gerekiyordu. Ancak Kadıızâdeliler, Hz. Muhammed döneminin saflığı ve sadeliğini esas alarak İslâm'ı bid'at ve hurafelerden arındırma maksadıyla, farklı yol ve yöntemler seçmişlerdi. Bazı dönemlerde fiziksel müdahaleye varan tavırları ve kendileri gibi düşünmeyen hemen herkesi tekfir etmeye kadar giden kaba, sert ve şiddete dayalı üslupları onları davalarını diğer gruplara anlatma ve savunma noktasında haksız konuma getiriyordu.

Kadıızâdeliler, değişen ve değişmekte olan insanlar ile içerisinde bulundukları çağın gereksinimlerini ve zaruretlerini asla dikkate almamışlardı. Zaman zaman mekruhu haram, günahkârı kâfir ilan etmekten çekinmiyorlardı. Ancak bu tekfirci anlayışları toplum açısından kabul edilemez bir durum oluşturuyordu. Kadıızâdeliler, Osmanlı toplumu gibi geleneklerine kökten bağlı ve tasavvufî değerlerle iç içe yaşayan bir ortamda, pek çok kültür ve medeniyet unsuruna karşı savaş açmakla, toplumun bekasını riske atacak bir harekete dönüşmüş oluyordu.

Kadıızâdeliler'in düşüncelerinde samimi olup olmadıkları ve İslâmiyet'in özüne dönülmesi konusundaki hassasiyetlerinin dürüstlüğü konusunda bazı şüpheler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Kadıızâdeliler'in bid'at konusunda düştükleri ikilemdir. Sözgelimi, Kadıızâde Mehmed'in, IV. Murad'a yazdığı "Duaname" için her Cuma okunması tavsiyesinde bulunması, esas itibarıyla Kadıızâdeliler'in mantığı ve

³² Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 65.

anlayışına göre gerçek bir bid'at niteliğindedir. Burada, kendi yazdığı duayı her Cuma gecesi yatsı namazı sonrasında okumayı tavsiye eden Kadızâde, aslında yeni bir adet/bid'at üretmiş oluyordu. Bunu bir başkası yapmaya kalksaydı, kâfirlikle suçlanabilirdi. Ancak Kadızâde Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a yönelik tehditkâr bir dille kaleme almış olduğu "Bilmiş Ol" adlı kaside makam ve mevkiden ziyade toplumun düzelmesi için yazılmış bir eserdir. Bu eserde padişahı dahi karşısına alma riskini alan bir kimsenin düşüncelerinin ve davranışlarının samimi olduğunu düşünmekteyiz.

Tasavvuftaki sema gibi hareketlerin caiz olup olmadığı, Kur'an, mevlid ve ezanın makamla okunup okunamayacağı, kabir ziyaretlerinin uygun olup olmadığı, Firavun'un imanı, tütün gibi maddelerin caiz olup olmadığı gibi pek çok konuyu tartışma zeminine taşıyan Kadızâdeliler, zaman zaman padişah ve yöneticileri de etkilemişlerdir. Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin yazdığı bir kasidede, padişah IV. Murad'a şöyle seslenebilmesi, bu tesirin seviyesini de göstermektedir:

Hâb-ı gafletten uyan ey âl-i Osman bilmiş ol,
Gider elden aç gözün taht-ı Süleyman bilmiş ol,
Sen sürur ile safalar sürmedesin her gûşede,
Taşrada doldu cümle âh u efgân bilmiş ol.

Bu şiirde Kadızâde'nin, "Ey Osmanoğlu gaflet uykusundan uyan, bilmiş ol ki Süleyman tahtı elden gider, gözünü aç. Sen sevinçle her köşede safalar sürersin, taşrada her yer âh ve figân edenlerle doldu, bilmiş ol" diyerek padişaha karşı tehditkâr bir dil kullanması dikkat çekmektedir.³³

IV. Murad'ın geceleri fenersiz dolaşanların öldürülme emrini vermesinden, kahvehaneleri yıktırıp tütünü yasaklamasına kadar, bütün olayların arkasında Kadızâdeliler'in vaaz ve görüşleri vardır.³⁴ Osmanlı tahtında yaşanan merkezi otorite boşluğu, siyasi problemler, sosyal ve kültürel çözümler, Kadızâdelileri fiili tecavüzler konusunda da yüreklendirmiştir. Bu gibi tutumlarla XVII. yüzyıl Osmanlı dini, siyasi ve toplumsal hayatına etki eden Kadızâdeliler'e bu bölümde genel bir bakış yapılmış olup, ayrıntılı süreç önümüzdeki bölümlerde aktarılacaktır.

³³ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 67.

³⁴ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebâhis's-Salât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 55.

1.2. Kadızâdeliler Hareketinin Aşamaları

1.2.1. Hareketin Başlangıcı ve Fikri Dönem

Birgivî Mehmed Efendi, Balıkesir Birgi’de bulunan medresede ömrünün sonuna kadar eser üretmeyi ve öğrenci yetiştirmeyi sürdürmüştür. Özellikle Ebus Suûd Efendi ile yaptığı para vakıfları tartışmasından sonra Osmanlı coğrafyasının her tarafından, kendisinden ilim öğrenmek için gelen öğrencileri, onun düşüncelerini ve eserlerini gittikleri yerlere götürüyorlar ve dolayısıyla Birgivî’nin düşünceleri insanlar arasında yayılmaya devam ediyordu. Şunu ifade etmemiz gerekir ki; Birgivî’nin düşüncelerinin ve eserlerinin oldukça geniş bir kitleye yayılmasının en önemli sebebi öğrencileridir. Birgivî’nin yetiştirdiği öğrencilerden olan Fazlullah Efendi ve İsmetî Mehmed Efendi gibi isimler başta olmak üzere, öğrencileri, kendi öğrencilerine onun eserlerini okutuyor, dünya görüşünü aktarıyor ve tüm bu faaliyetler sonucunda, Birgivî Mehmed Efendi, her ne kadar bu dünyadan göçmüş olsa da fikirleriyle insanlar üzerindeki etkisini sürdürmüş oluyordu.³⁵ Bu öğrencilerden biri olan Birgivî’nin oğlu Fazlullah Efendi, babasının yaptığı gibi öğrenmeye yönelik adımlar atmış, babasının ayak izlerini takip ederek ilmî faaliyetlerini devam ettirmiştir. Birgivî Mehmed Efendi’nin düşünceleri de toplum üzerinde yayılmasını ve etkisini artırmaya başlamıştır. Fazlullah Efendi’nin oğlu ve Birgivî Mehmed Efendi’nin torunu olan İsmetî Mehmed Efendi’nin (ö.1076/1665) Sahn-ı Seman Medresesine müderris olarak atanması ve aynı zamanda kazaskerlik görevini de yapıyor olması, geniş halk kitlelerine ulaşmış olan Birgivî düşüncesinin ilmi çevrelerde de etkili olmasını sağlamıştır. Bu duruma örnek olarak XVII. yüzyılın ünlü âlim ve mütefekkirlerinden olan Kâtip Çelebi gösterilebilir. Çünkü Kâtip Çelebi’nin bizzat kendisi, yetişmesinde ve ilme yönelmesinde Kadızâde Mehmed Efendi’nin dolayısıyla Birgivî Mehmed Efendi’nin etkisi olduğunu ifade eder.³⁶

Birgivî Mehmed Efendi’nin ölümünün üzerinden yaklaşık elli sene sonra ortaya çıkarak Osmanlı Devleti’nin XVII. Yüzyıl dini ve sosyal hayatına etki eden Kadızâdeliler Hareketi de Birgivî Mehmed Efendi’nin düşünceleri üzerine şekillenmiştir. Bid’atlerle mücadele ederek dinde bir ihya ve öze dönüş hareketi başlatan, aynı zamanda bu

³⁵ M. Hulusi Leksiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci(Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997), 235-236

³⁶ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 28.

hareketin isim babası olan Kadızâde Mehmed Efendi de, Birgivî Mehmed Efendi'nin oğlu ve öğrencileri tarafından yetiştirilmiş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷ Kadızâde Mehmed Efendi'nin vaazlarında insanlara hitap ederken kullandığı üslup, genel olarak Birgivî Mehmed Efendi'nin üslubuna benziyordu. Aynı Birgivî Mehmed Efendi'nin vaazlarında söylediği gibi, o da kendi vaazlarında şeriatın men ettiği kötü işlerin kaynağı olarak bid'atleri görmekte ve halka bu şekilde anlatmaktaydı. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre bid'atlerin en yaygın şekilde yaşandığı ve üretildiği yer tarikatlarıdır. Kadızâde Mehmed Efendi'nin Birgivî'ye benzeyen bir başka özelliği ise, aynı fikir babası Birgivî gibi bir ara tarikat yolunu denemesi, daha sonra ise bu yolu bırakmasıydı. Kadızâde, düşüncelerini ve ilhamını Birgivî'den almasına rağmen özellikle karakter olarak ondan farklı bir tutum içindeydi. Kadızâde Mehmed Efendi, Birgivî'ye göre cedelci, cerbezeli konuşan, insanları ve fikirlerini tahkir edici özellikleri bulunan bir kimse idi. Kadızâde'nin vaazlarında kullandığı üslup derinliği olmayan, sathî ve yüzeysel fakat yukarıda saydığımız özellikleri nedeniyle, dinleyenleri çabucak etkisi altına alan bir nitelikteydi. Bu sayede birçok önemli şahsiyetin dikkatini cezbetmiş ve onları ders halkasına çekmişti. Uzun bir süre Murad Paşa Camii'nde vaizlik yaptıktan sonra, hayatının çok önemli bir dönüm noktası sayılabilecek olan, bir selâtin camiinde, Sultan Selim Camii'de cuma vaizliği görevine getirildi. Selâtin camilerinde verilen vaazların hele hele de Cuma vaazlarının insanları üzerinde ne kadar etkili olduğunun farkında olan Kadızâde Mehmed Efendi, Beyazid ve Süleymaniye camilerinde de bir süre görev yapmıştır. Bu görevlerinden sonra, 1631 yılından başlayarak ölüm tarihi olan 1635'e kadar Osmanlı Devleti'nin en gözde camii konumunda olan Ayasofya'da cuma vaizliği görevini icra etmiştir.³⁸

Kadızâde Mehmed Efendi yapmış olduğu vaazlarda -yukarıda da değindiğimiz üzere- en çok bid'atler ve bunların en yoğun olarak bulunduğu tarikatlar, ayinleri ve tasavvufi düşünce konuları üzerinde duruyordu. Kadızâde Mehmed Efendi tarikatları ve tarikatların müntesiplerini çoğu zaman alaylı bir üslupla eleştiriyor ve şiddetli hücumlarda bulunuyordu. Özellikle Halveti Şeyhi Abdülmecid Sivasî ve Halvetîler'in ileri gelenlerini zorluyordu.³⁹

³⁷ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 236.

³⁸ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 240.

³⁹ Ocak, "Kadızâdeliler Hareketi", 216.

Abdülmecid Sivasî Efendi'ye bir parantez açacak olursak; Abdülmecid Sivasî Efendi önceleri Sivas'ta hem şeyhlik, hem de vaizlik yapmıştır. Bu dönemde şöhretinin Dersaadet'e ulaşmasıyla birlikte Sultan III. Mehmed tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. İstanbul'a ulaştıktan sonra kendi adıyla anılan tekkede şeyhlik yapmaya başlamış, aynı zamanda da küçük bir camide vaizlik yapmıştır. Sivasî Efendi, aynı Kadızâde gibi, selatın câmilerine sırasıyla cuma vaizi olarak görevlendirilmiştir. İlk olarak Şehzade Camii'ne, akabinde Sultan Selim Camii'ne ve en nihayetinde de 1617'den ölümüne kadar sürdüreceği Sultan Ahmet Camii Cuma vâizliğine getirilmiştir.⁴⁰

Böylelikle zaten düşünceleri itibariyle birbirlerine zıt giden iki karakterden biri Ayasofya, diğeri ise Sultan Ahmet Camii'nin kürsülerini kullanarak karşılıklı ithamlarda bulunmaya başlamışlardır. İstanbul'un, belki de Osmanlı Devleti'nin bu en gözde iki camii, bir bakıma aynı dindeki iki farklı görüşün mücadele sahası haline gelmiştir. Madeline Zilfi'ye göre taraflardan *“her biri kürsüsünü ve taraftar cemaatini diğerini kötölemek için açıkça kullandı. Onların süregelen mücadelesi, kendi çağları ve takip eden yılların inançlar arası çekişmelerine ‘Fakih-Sufî çatışması’ boyutunun eklendiği bir seyir kazandırdı.”*⁴¹

Kadızâdeliler için, sadece camilerde vaaz ile karşı tarafın bid'at olarak nitelendirilen düşünce ve davranışlarını eleştirmek, yermek yetmiyordu. Camilerde insanları bir amaç uğruna toplamak için kullandıkları ve bir slogan haline getirdikleri kavram oldukça tanındı. Müslümanlar için hiç de yabancı olmayan emri bi'l-mârûf ve nehyi 'ani-l-münker ilkesini kendilerine şiar edinmişlerdi. Kadızâdeliler, bu düstur doğrultusunda sadece insanların bid'atleri terk etmelerini beklemiyor, aynı zamanda da diğer insanlara karşı fiili müdahaleler de bekliyor; karşı tarafı kendileri için “doğru” olan yola getirmek için baskı yapmalarını istiyorlardı. Kadızâdeliler bunun gibi pek çok konuyu, düşüncelerini diğer insanlara kabul ettirmenin bir aracı olarak kullanmaya çalışmışlardı.⁴²

Kadızâde Mehmed Efendi, görüşlerini ortaya koyarken Selefî akımlarda gördüğümüz gibi nassların dışında hiçbir görüşü kabul etmiyor, sadece nakli delillere

⁴⁰ Ocak, “Kadızâdeliler Hareketi”, 216.

⁴¹ Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 238-239.

⁴² Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 239.

değer veriyor ve düz bir mantıkla hareket ediyordu.⁴³ Kadızâde Mehmed Efendi'nin fikirleri hakkında en doğru bilgileri dönemin kaynaklarından olan ve bir zamanlar Kadızâde'ye talebelik yapan Kâtip Çelebi'den öğreniyoruz. Ona göre Kadızâde Mehmed Efendi, basit bir dille konuşan ancak etkili sözler söyleyen ve böylece duyanların sohbetini mutlaka dinlediği bir şahsiyettir. Fakat sohbetlerinde daima “*tahta tepenler, düdük çalanlar, yetiş Toklu Dede, yetiş B.klu Dede*”⁴⁴ şeklinde konuşarak, vaazlarında hedefindeki gruplara çamur atmaktan ve alay etmekten geri durmayan biridir.⁴⁵ Bu tahkir ve tahrik edici sözleri ile yukarıda da değindiğimiz üzere başta Halvetiler olmak üzere tasavvufi grupların tepkisini çekmiştir. Yine Kâtip Çelebi'ye göre, “*Derslerinin ekserisi sathîce ve basit idi. Çünkü aklî ilimler semti ile âşinâlık peydâ etmemiş*”⁴⁶ bir zattır. Bu yüzden tefsir derslerinde aklî ilimlerle ilgili yerler geldiğinde, “*yazar felsefîlik yapmış*” der felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerle uğraşanları iman dairesinin dışında kabul ederdi. Bunu ifade etmek için de:

Mantıkîler ölür ise gam değil,
Kelâm-ı felsefe fülse değer mi?
Ana sarrâf-ı keyyis baş eğer mi?
Zirâ onlar ehl-i imân değil şeklindeki beyitlerini okurdu.⁴⁷

Nâimâ, Kadızâde Mehmed Efendi tarafından dile getirilen ve Kadızâdeliler Hareketi'nin ilk dönem temel düşüncelerini oluşturan konuları on altı başlık altında toplamıştır:

1. Aklî ilimlerin(matematik başta olmak üzere) tahsilinin meşru olup olmadığı,
2. Hızır Aleyhisselam'ın hayatta olup olmadığı,
3. Kurân, ezân ve sâir duaların teganni ile okunup okunamayacağı,

⁴³ Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 240.

⁴⁴ Orhan Şaik Gökyay, Kadızâde Mehmed Efendi'nin, İstanbul'un fethinde bulunan zâtlardan biri olan Toklu Dede (Duğlu Baba)' ye benzeterek, tekkelileri tahkir etmek için bu mütecâviz ifâdeyi kullandığını, bu isimde bir zâtin bulunmadığını bildirir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 155

⁴⁵ İbrahim Baz, “Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed.Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz(İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları,2017) , 416.

⁴⁶ Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, 1.Baskı (İstanbul: Çınar Yayınları, 1978), 85.

⁴⁷ Baz, “Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler”, 416.

4. Tarikat ehlinin raks ve deverânının caiz olup olmadığı,
5. Tasliye ve tarziyenin caiz olup olmadığı
6. Tütün, kahve ve sair mükeyyifâtın haram olup olmadığı,
7. Hazret-i Peygamber'in ebeveyninin iman ile ölüp ölmedikleri,
8. Firavun'un iman ile gidip gitmediği,
9. Muhyiddîn-i Arabî'nin kâfir sayılıp sayılamayacağı,
10. Yezîd'e lanet edilip edilmeyeceği,
11. Bid'atlerin terkinin şart olup olmadığı,
12. Kabir ve türbe ziyaretlerinin caiz olup olmadığı,
13. Cemaatle kılınan Regâib, Berat ve Kadir gecelerindeki nafile namazların caiz olup olmadığı,
14. Büyük kimselerin el, ayak ve eteklerini öpmenin ve selâm verirken eğilmenin câiz olup olmadığı,
15. Emri bi'l-mârûf ve nehyi 'ani-l-münker bahsi,
16. Rüşvet almanın caiz olup olmadığı.⁴⁸

Kadızzâde Mehmed Efendi, yukarıda Nâimâ tarafından sıralanan konularda sürekli olarak menfî görüşlerde bulunmuştur. Bu görüşleri çalışmamızın devamında ayrıntılı olarak ele alacağımız için burada bazılarını sadece değinmekle yetineceğiz. Kadızzâde Mehmed Efendi aklî ilimleri öğrenmek caiz değildir, teganni (müzik) haramdır, Hz. Peygamber'in ebeveyni kâfir olarak ölmüştür, Muhyiddîn İbnu'l-Arabî kâfirdir, bid'atlerin hepsi dine sonradan sokulmuştur ve haramdır, türbe ve kabir ziyaretleri caiz değildir, raks ve deveran caiz değildir gibi görüşler belirtmiştir.⁴⁹

Kadızzâde Mehmed Efendi'nin öne sürdüğü konulara genel olarak bakıldığında, aslında bu meselelerin hiçbirinin, Osmanlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu sıkıntıların ne temelindeki sebepleri ne de çözümleri olmadığı görülmektedir. Aslında devlet ve toplum, kökleri Kanuni dönemine kadar dayanan devasa problemlerle karşı

⁴⁸ Nâimâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 1. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 2: 1705.

⁴⁹ Mustafa Akçay, "Abdülâhad Nûri'ye Göre Hz. Peygamberin Ebeveyninin Dinî Konumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2005): 127.

karşıyaydı. Buhran dönemlerinin tipik özelliklerinde olduğu gibi, insanlar karşı karşıya kaldıkları meselelerin gerçek çözümleri yerine, son derece yüzeysel ve asıl sorunun çözümünden uzak konular için kafa yormaktaydı. Başka örneklerde görüldüğü gibi toplumu, sorunun çözümünü bularak refaha ulaştırmaktan ziyade bu tip tartışmalarla, ayrıştırıcı dille daha da kaosa sürüklenme durumu Kadızâdeliler örneğinde de görülmektedir. Zira devlet ve millet olarak içeride ve dışarıda pek çok sorunla yüzleşen Osmanlı'nın bu dönemde ihtiyacı olan son şey ulema ve meşayih arasında bir kutuplaşmanın başgöstermesiyle toplumun ayrıştırılmasıydı.

Yaptığı vaazlarla halk üzerindeki etkisi gittikçe artan Kadızâde'nin şöhreti, IV. Murad'a kadar ulaşmıştır. Sultanın gördüğü bir rüyanın, Kadızâde tarafından rüya tabirinin yapılmasıyla birlikte Sultan IV. Murad Kadızâde'ye iltifatlar ederek yakınlık beslemiştir. 2 Eylül 1633 yılında İstanbul'da meydana gelen bir felaketin sonrasında yaşanan olaylarla bu yakınlık derecesi daha da artmıştır. Cibalikapısı dışında gemilerin kalafatlanması sırasında çıkan yangınla birlikte, Kâtip Çelebi'nin aktardığına göre şehrin 5'te 1'i yanarak kül olmuştur.⁵⁰ Yangın sırasında binlerce yazma eser yok olup gitmiştir. Yangın öncesinde durumu zaten kötü olan halk yangınla birlikte daha da büyük sıkıntılar çekmeye başlamıştır. Devletin sürekli savaş halinde olmasından bezmiş olan halk kahvehanelerde bir araya gelmeye başlamış ve dolayısıyla kahvehaneler dedikodu mekânı haline gelmiştir.⁵¹ Yangının çıkış sebebinin Sultan tarafından tetkik ettirilmesi sonucunda yukarıda söylenenin aksine, tütünlerin tahta parçalarının arasına düşerek yangına sebebiyet verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu iki olayın birleşmesiyle de Sultan IV. Murad tarafından tütün yasaklanmış, kahvehaneler kapatılmıştır. Kadızâde Mehmed Efendi ise olaya bu noktadan itibaren dâhil olmuştur. Sultan'ın tütünü yasakladıktan kısa süre sonra Ayasofya Camii'ne Cuma Namazı kılmaya gelmesini fırsat bilerek tütün ve kahvenin de bid'atlerden olduğunu vaazında aktarmıştır. Vaazında daha da ileri giderek tütünün haram olduğunu iddia etmiştir. Ulema'dan karşı çıkanları ise: “*Ulu'l emrin menetmesiyle terki lazım gelir, bunu dinlemeyenler katlolunur*” diyerek bastırmıştır. IV.

⁵⁰ Muhammet Ünlücan, *IV. Murad'ın İcraatlarında Din ve Siyaset Etkeni* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 98-99.

⁵¹ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 29.

Murad kendi güttüğü politikasına dini bir destek bulmasıyla birlikte kahvehane ve meyhaneleri yıktırması, kahve ve tütün içenlerin idam edilmesine hükmetmiştir.⁵²

Kadıızâde Mehmed Efendi devletin düzene girmesi için gördüğü eksikleri dile getiren bir eseri de Sultan'a sunmuştur. *Tâcü'r-resâil fî menâhici'l-vesâil* adını taşıyan bu eser ileride de ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere İbn Teymiyye'nin *es-Siyasetü's-şer'iyye* adlı eserinin Türkçeye çevrilmiş halidir.⁵³ Bu eser, Kadıızâde'nin devletin duraklamasını ve yaşadığı sıkıntılı durumlarını çözmek için İslâm tarihinde ilk tasfiyeci hareket olarak görülen İbn Teymiyye'yi model aldığını gözler önüne sermektedir.

Kadıızâde Mehmed Efendi'nin, İmam Birgivi'den ilham alarak XVII. Yüzyılda ortaya koyduğu bu Selefî hareketin ilk aşaması, 1635 yılında Kadıızâde'nin vefat etmesiyle sona ermiştir.⁵⁴

1.2.2. Hareketin Yayılması ve Fiili Dönem

IV. Murad'ın 1640 yılında ölümü üzerine yerine geçen Sultan İbrahim ve Sultan IV. Mehmed dönemlerinde ise, Kadıızâdeliler Hareketi fikir yarıştırmaktan öteye geçecek ve fiziki temasların olduğu bir hâle dönüşecektir. Sultan İbrahim'in psikolojik durumunun yönetime uygun olmaması ve IV. Mehmed'in henüz çocuk denebilecek yaşta tahta geçmesi, Kadıızâdeliler'in saray üzerindeki nüfuzlarının artmasıyla sonuçlandı. Bu dönemde Kadıızâdeliler adına, Kadıızâde Mehmed Efendi'yi takip eden ve ölümünden sonra hareketin lideri olan bir kişi dikkat çekmekteydi: Üstüvânî Mehmed Efendi. Şam'da doğmuş olan, fakat çeşitli nedenlerle İstanbul'a gelen Üstüvânî Mehmed Efendi, hareketin önceki lideri Kadıızâde Mehmed Efendi gibi vaizlik mesleğini icra eden bir şahsiyetti.⁵⁵ Üstüvânî Mehmed Efendi ve diğer vaizler bu dönemde oldukça etkili olmaya başlamış ve hareketi fiili boyuta taşımışlardır. İstanbul'un önde gelen camilerinin kürsülerinden vaaz veren bu şahsiyetler Kadıızâde Mehmed Efendi'nin görüşlerini halk arasında yaymaya devam etmişlerdir. Geçmiş döneme kıyasla bu dönemde tasavvuf erbabına ve bid'atlere saldıran vaizlerin sayısı oldukça artmış, bu vaizler İstanbul halkının önemli bir kısmını yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Kadıızâdeliler'e ve onların

⁵² Ünlücan, *IV. Murad'ın İcraatlarında Din ve Siyaset Etkeni*, 29-30; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, 2.Baskı (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 683.

⁵³ Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 30.

⁵⁴ Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 242.

⁵⁵ Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 243.

düşüncelerine değer vermeyen İstanbul halkının kalan kısmı da sufilerin yanında saf tutmuştur. Böylelikle iki grup arasında yaşanan tartışmalar dini boyutunun yanında yaşanan toplumsal ayrışmayla birlikte sosyal bir boyut da kazanmıştır.⁵⁶

Kadıızâdeliler'in devlete nüfuz etmeleri ilk olarak Kadızâde Mehmed Efendi döneminde başlamıştı. IV. Murad'ın Kadızâde Mehmed Efendi'ye özel bir ilgi ve alaka gösterdiğini kaynaklar aktarmaktadır. Bu ilgi ve alakayı kendi lehine kullanan Kadızâde Mehmed Efendi'den sonra da ikinci dönem diye adlandırdığımız Üstüvânî liderliğindeki Kadızâdeliler Hareketi'nin devlet ile olan ilişkisi ve yakınlığı devam etmiş hatta bir üst noktaya çıkmıştır. Bir üst noktaya çıktığını iddia etmemizin sebebi yönetme vasıflarından uzak Sultan İbrahim ve çocuk yaşta tahta çıkan IV. Mehmed'den kaynaklı otorite boşluğudur. Ayrıca bu dönemde saray görevlilerinin önemli bir kısmının Kadızâdeliler'in talebesi haline gelmeleri de bu durumda etkilidir. Sarayda çalışan bostancılar, baltacılar ve kapıcılardan bir kısmı Üstüvânî'nin vaazlarını dinlemiş ve bazıları da derslerini takip etmişlerdir. Bu görevlilerin büyük bir bölümü daha sonraki süreçte Kadızâdeliler'in arasına katılmış ve onların görüşlerini benimsemişlerdir. Böylece Üstüvânî Mehmed Efendi ve onun önderliğindeki ikinci dönem Kadızâdeliler Hareketi'nin şöhreti ve etkileri Enderun'a kadar ulaşmıştır.⁵⁷

Dönemin kaynaklarından olan Nâimâ Efendi'nin aktardığına göre Üstüvânî Mehmed Efendi insanların güven duyduğu bir şahsiyettir. Bu güvenilirliği önce Dersaadet Ağası'na iletilmiş, ağa tarafından da bu bilgi Valide Sultan'a aktarılmıştır. Böylelikle Üstüvânî Mehmed Efendi hareme kadar ulaşmış ve Valide Sultan tarafından iltifatlara mazhar olmuştur. Sultan IV. Mehmed'in o dönemlerde çocuk yaşta olduğunu göz önünde bulundurursak yönetme yetkisi bir nevi Valide Sultan'da oluyordu. Bu sebeple Valide Sultan'a ulaşmak ve ondan iltifat görebilmek Kadızâdeliler'in saraydaki nüfuzu açısından oldukça önemliydi. Bu olayın akabinde Sultan IV. Mehmed'in hocası olan Reyhan Ağa da Üstüvânî'yi himayesi altına almış ve o dönemki nizama ters olmasına rağmen Has Oda'da vaaz vermesini sağlamıştır. Bu olayla birlikte Üstüvânî Mehmed Efendi İstanbul'da padişah şeyhi olarak nam salmıştır.⁵⁸ Üstüvânî'nin şan ve şöhreti arttıkça çevresindeki kalabalık da artmıştır. Böylece Üstüvânî Mehmed Efendi'nin

⁵⁶ Refik Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 79.

⁵⁷ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 80.

⁵⁸ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 80.

önderliğinde bir vaizler grubu oluşmuş ve bu vaizler grubu hareketi yönlendirir konuma gelmişlerdir. Sarayı arkasına alan Üstüvânî Mehmed Efendi ile Sultan Mehmed Camisi vaizi Şeyh Veli, Çavuşzade, Köse Mehmed, iç oğlanları hocası Süleymaniye Camisi vaizi Şeyh Osman, Çelebi Şeyh ve yeniçerilerin Orta Camisi vaizi Hüseyin Efendi birlik oldular ve hepsi birlikte vaazlarında tarikat erbabına yüklenmeye başladılar.⁵⁹

Kadızâdeliler Hareketi Birgivî Mehmed Efendi ve Kadızâde Mehmed Efendi'nin gündeme getirdiği tartışma konularını tekrar gündeme getirmiş ve bu konuları vaazlarında sloganları haline getirmişlerdir. Kadızâde Mehmed döneminin aksine bu dönemde ortaya sürülen konuları sadece düşünce ile savunma yoluna gitmemişler, düşüncenin yanında kaba kuvvet de kullanmaya başlamışlardır. Gerçi Kadızâde Mehmed Efendi'de fikri tartışmalara girmekten ziyade saraydaki nüfuzunu kullanarak muhalif olanları susturma yolunu tercih ediyordu. Ancak fiziki bir müdahale o dönemde söz konusu değildi. Tekrar Üstüvânî Mehmed Efendi dönemince dönecek olursak; bu dönemde Kadızâdeliler muhalif düşünce ve sesleri fikri tartışmalar ile susturmak yerine güçle bastırmayı tercih etmişlerdir. Kadızâdeliler'in şiddete başvurmaları artık tartışmanın içinden çıkılmaz ve uzlaşılabilir bir noktaya geldiğini de bizlere göstermektedir.⁶⁰ Toplumdaki ayrışma bu dönemde had safhaya çıkmış ve toplum bu dönemde Sultan IV. Murad gibi baskın bir siyasi figürün eksikliği ve onun kendi dönemindeki gibi iki grup arasındaki dengeyi gözetmesini arar hale gelmiştir.

Üstüvânî Mehmed Efendi liderliğindeki Kadızâdeliler sarayda bulunan destekçilerinden aldıkları güce ek olarak dönemin sadrazamı olan Melek Ahmed Paşa'dan aldıkları izin ve Şeyhülislâm Bahâî Efendi'den aldıkları fetva ile Salkımsöğüt mevkiinde bulunan Halveti tekkesini basarak dervişleri dövmüşlerdi. Bu durum kendilerine daha da güç vermiş ve diğer tekkeleri de basarak bid'at olarak adlandırdıkları davranışlara son vermek istemişlerdi. Bu niyetle yine gece vakti toplanarak Mısırlı Ömer Efendi'nin şeyhliğini yaptığı Ekmel Tekkesini basmak için harekete geçmişlerdir. Ancak bu tekkeyi de basmak için harekete geçtikleri duyulunca, yeniçeri ocağının ağalarından olan Samsuncubaşı Ömer Ağa bu tekkenin mensuplarından olduğu için on beş kadar kılıklı adamı ile tekkeyi beklemiş ve tekkenin zarar görmesini engellemiştir. Yine aynı

⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1.Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 3: 311.

⁶⁰ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 81.

tekkenin müritlerinden olan Kol kethüdası meşhur Çelebi Kethuda Bey de sufilere yardım etmek maksadıyla “*deveran, zikir ve merasim tariklerine sataşılmasın*” diye sadrazamdan bir ferman almış ve Üstüvânî taraftarlarınca alınan fermanı geçersiz kıldırmıştır.⁶¹

Üstüvânî Mehmed Efendi liderliğindeki Kadızâdeliler, bu olaydan sonra yine Şeyhülislâm Bahâî Mehmed Efendi’ye ulaşarak musiki ve deveran hakkında bir fetvâ almaya uğraştılar. Ancak Şeyhülislâm Bahâî Efendi, bir önceki fetvasının ortaya çıkardığı elim sonuçları ve olası tehlikeleri görmüş olacak ki bu defa Kadızâdeliler’in istediği fetvayı vermeye yanaşmadı. Bu dönemde ulema tarafından kendisine yapılan bazı telkinlerin de bu fetvayı vermemesinde etkili olduğu görülmektedir.⁶² Böylelikle Kadızâdeliler de halkı galeyana getirecek ve kendilerini sağlama alacak fetva desteğinden mahrum kaldılar. Şeyhülislâm bu tavrı ile Ebussuûd Efendi’nin de yapmış olduğu gibi nizama hâlel gelmesini engellemeyi amaçlamıştır.

Dönemin tarihçilerinden olan Mustafa Nâimâ Efendi’nin aktardığına göre olaylar bu noktadan sonra bir nebze de olsa yatışma eğilimi göstermiştir. Nâimâ eserinde bu noktadan sonra olanları şu şekilde anlatır:

Bunlar bir miktar sükûn bulup ocaktan koğulan Göz Bekçisi Bodur Hüseyin adlı şahsın evinde toplantılar ve meşveretler edip, müftü efendiden fetva alıp, ondan sonra düşmanlığa devam etmeye karar verdiler. Önceden Kemal Paşazade ve Ebussuud Efendi’lerin raks ve deveranın haramlığı babında verdikleri fetvaların içeriği üzere Bahai Efendi’den dahi bir şekilde fetva alıp, tekrar fitneyi uyandırmaya, fesadı tahriğe ve düşmanlık yolunda yürümeye başladılar. Hepsî Üstüvani’nin başına toplanmışlar ve ilk önce Sivasî Efendi yolunda olan Şeyh Abdülkerim Çelebi’ye Üstüvani’nin dilinden kâğıt yazıp gönderdiler. İçeriği şu ki: ‘Senin raks ve deveran etmenle engellenmen vacip olmuştur. Tekkeni basıp seni ve tabilerini öldürürüz ve tekkenin birkaç arşın temelini kazıp, toprağını deryalara dökeriz ki, bu derece özen gösterilmezse o yerde namaz kılmak caiz olmaz.’ Bu tezkireyi Şeyh Abdülkerim Çelebi götürüp Şeyhülislâma verdi. Şeyhülislâm gördüğünde gazaba gelip bir varak yazdı. ‘Sen ki Üstüvani, sen varaka ulaştığında gelesin, muhalefet edersen zarar çekmen kesindir.’ diye ekleyip bir adamı ile Üstüvani’ye gönderdi. Üstüvani, Molla’nın tezkiresinden korkuya düşüp ‘Biz ayaklarına varırız.’ diye gelen adamı savıp vezire vardı. Müftünün kendisini affetmesi için ricasını istedi. Vezir dahi İç Halkı’nın hatır çokluğuna dayanarak Reisülküttap’ı Molla’ya (Şeyhülislâm) gönderdi. (Molla’ya) gelip vezirden selam götürüp, ‘Hatırımız için Üstüvani Efendi’yi af buyursunlar.’ diye tebliği beyan ettiğinde, Molla Reisülküttüp’a azarlayarak hitap edip ‘Bak Efendi hala Devlet-i Aliye’de rüşvetler alınıp, makamlar kim fazla verirse satılıp, münker ve kötülüklerden bunca yerilmiş çıkarlar yürür giderken, neden icap eyledi ki, bu sözü geçen fitne karıştırıcı asılacaklar korunsunlar. Bu sufilere deveranı ve fakihlerin inkâr etmesi bir eski hikâye ve eski bir kaziyedir. Biz dahi ona binaen şeriatın zahiriyle raksın haramlığına fetva vermekle selefe uymuşuz. Ama şu kesindir ki, nice büyük padişahlar ve kendisinden evvel nice

⁶¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 311-312.

⁶² Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 243.

varlık sahibi vezirler ve bizden daha bilgin ve hâkim müftüler gelip, eğer ki devleti koruma ve şeriatın zahirine uyma için bu fetvalar verilmişti. Yine kimse sufileri dövmeye, öldürmeye ve engellemeye kalkmadı. On yaşında masum, temiz İslâm Padişah'ı bir bölük pis nefisli fitneciler çevreleyip, fukaranın bedduasına uğratmak neden önemli oldu. Elbette ya o Üstüvânî tedip olunur, olmazsa sakalını tıraş edip görünür kel koyarım.' deyip şeyh-i kerime gönderdiği kâğıdı Reisülküttap'a sundu. Reis Efendi özür dileyip, taahhüt edip gitti."⁶³

Kadıızâdeliler, Nâimâ'nın eserinde aktardığı şekilde durulmak yerine faaliyetlerine ve çalışmalarına devam ettiler. Bu dönemde fikirlerinin doğruluğunu ve haklılığını ispat etmek için dayandıkları kaynakların başında *Tarikat-i Muhammediyye* ve *Risâle-i Birgivi* gelmektedir. Birgivi Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan bu eserler Kadıızâdeliler'in başucu kitaplarıydı. Kadıızâde Mehmed Efendi ve Üstüvânî Mehmed Efendi de tıpkı Birgivi'nin risâlesinde olduğu gibi ilmiyal olarak sınıflandırılacak eserler kaleme aldılar. Ancak onların eserleri Birgivi'nin eserleri kadar yaygın ve etkili olamadı. Birgivi'nin eseri dili basit fakat etkili bir ifade gücüyle kaleme alındığı için, halkın bu yüzyılda en çok rağbet ettiği eserler arasında kendisine yer buldu. *Tarikat-i Muhammediyye* ise *Risâle-i Birgivi* gibi halk arasından yaygın bir kitap olmasından ziyade daha çok okumuş ve bilgi seviyesi yüksek kesim arasında ilgi gördü. Bu durum bize Birgivi'nin eserlerinin ne kadar geniş bir kesime yayıldığını gösterir niteliktedir. Dolayısıyla Kadıızâdeliler'in de Birgivi mirasçıları olarak toplumda oldukça geniş bir kesime yayıldığı sonucuna varabiliriz. Kadıızâdeliler fikirlerini savunurken sürekli olarak Birgivi'nin eserlerini referans gösterdikleri için bir noktadan sonra Kadıızâdeliler'in karşısında olan kesim tarafından bu eserlere reddiyeler yazılmaya başlanmıştır.⁶⁴ Başta dönemin Halveti Şeyhi olan Abdülahad Nuri bu gaye ile bir eser yazarak *Tarikat*'ın bazı kısımlarını tenkit etti. Yine bu dönemde Kürd Molla olarak bilinen Molla Süleyman el-Kürdî, *Tarikat-i Muhammediyye*'ye bir şerh yazdı. Bu şerh Kadıızâdeliler tarafından tespit edilince, eseri fikri olarak çürütecek kitaplar kaleme almak yerine Şeyhülslâm Bahâî Efendi'ye gittiler. Şeyhülslâm'ın üzerinde baskı kurarak eserin müelifi olan Kürd Molla'nın idamını istediler ancak bu isteklerinde başarılı olamadılar. Kadıızâdeliler, Şeyhülslâm'dan olumlu cevap alamayınca, saraydaki nüfuzlarını kullanarak bu isteklerini Sultan IV. Mehmed'e duyurdular. Sultan IV. Mehmed, Bahâî Efendi'den bir

⁶³ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 5: 56-59.; Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadıızâdeliler Örneği*, 81-82.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 313-314.

ulema meclisi toplamasını istedi. Toplanan mecliste Molla Kürd tarafından yazılan şerhte ehlişünnet aleyhine bazı noktalar tespit edildi ve şerhin iptal edilmesine karar verildi. Kadızâdeliler saray üzerindeki baskılarını sürdürmeye devam ettiler. En nihayetinde canını kurtarmasına rağmen Molla Kürd bütün görevlerinden azledilerek İstanbul'dan sürüldü. Bu olayın yankıları sürerken bu kez de *Tarikat*'ı tenkit etmek amacıyla Tatar İmam lakaplı Kefeli Hüseyin Efendi sahneye çıktı. O da, *Tarikat*'ta yer alan bazı hadislerin zayıflığını ispat etmeye çalışmış, aynı Molla Kürd gibi bazı bölümlerini tenkit etmiştir. Bu dönemde Tatar İmam, ortaya sadece bir eser koymakla yetinmemiş ayrıca başta Üstüvânî Mehmed Efendi ve diğer Kadızâdeliler'i açıkça münazaraya davet etmiştir. Kadızâdeliler yine fikri bir tartışmaya girmektense Bahâî Efendi'ye ulaşarak Tatar İmam'ın da idamını talep ettiler. Şeyhülislâm topladığı ulema meclisiyle birlikte idam isteğini reddetti. Ancak Birgivî'nin eserlerine dil uzatmaması konusunda Tatar İmam'a uyarılarda bulunuldu ve eserini imha etmesi istendi.⁶⁵

Dur durak bilmeyen istekleri ile Kadızâdeliler ve onların faaliyetleri artık sarayın önde gelen bilginleri ve âlimleri arasında da huzursuzluk yaratmaya başlamıştır. Ancak Kadızâdeliler bu dönemde durulmak yerine sufilere yönelik sataşmalarının dozajını iyice artırdılar. Nâimâ Efendi, Kadızâdeliler'in bu cesaretinin ocak ağalarının yanlarında olmalarından dolayı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Kadızâdeliler'in; ulema zümresi, Şeyhülislâm, sadrazam, padişah değil de sadece ocak ağalarının desteğiyle bu hareketlere girişmeleri çok mantıklı sayılmazdı. Ancak daha önce de değindiğimiz üzere Osmanlı Devleti bir otorite boşluğu ile karşı karşıyaydı. Tekrar ifade etmemiz gerekirse bu dönemde devletin başında Sultan IV. Mehmed bulunmaktaydı. IV. Mehmed'den önce ise onun babası olan I. İbrahim'di. I. İbrahim sekiz sene boyunca tahtta oturmuş ve farklı hareketleri yüzünden yeniçeri ve ulemanın işbirliği ile tahttan indirilmişti. Hüküm sürdüğü yıllar boyunca IV. Murad'ın bir nebze de olsa düzene soktuğu devlet işlerini bozmuş ve IV. Murad tarafından ekonomisi düzeltilmeye başlayan devletin hazinesini boşaltmıştır. Sultan İbrahim tahttan indirilmiş ancak yerine henüz 7 yaşındaki oğlu IV. Mehmed geçirilmiştir. Görüldüğü üzere devletin başında bir otorite problemi oluşmuştur. Konunun saray ağaları ile ilgili bölümüne gelecek olursak; Sultan'ın küçük yaşta olmasında faydalanmak isteyen ve onun tahta çıkarılmasında etkili olan bazı yeniçeri ve

⁶⁵ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 244.

⁶⁶ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 5: 58.

saray ağaları devlet yönetiminde etkili olmaya başlamışlardır. Daha önce de değindiğimiz üzere valide sultanlar da devlet yönetimi konusunda söz sahibiydiler. Osmanlı devlet yönetimi kendisini ağalar mücadelesi ve analar çekişmesi içinde bulmuş bu sebeple devlet yönetimi tamamen bozulmuş, rüşvet ve yolsuzluklar inanılmaz derecede artış göstermiştir. Bu dönemde güçlü bir figür konumunda bir sadrazamın yönetime gelmemesi ve gelenlerin de kısa sürede görevden alınması bu dönemin çalkantılarının sürmesine neden olmuştur.⁶⁷

Bu dönemde Kadızâdeliler Hareketi'nin fiili olarak harekete geçme dönemi olması ve etkilerinin oldukça büyük olmasının sebepleri yukarıda anlatılan tarihsel durum nedeniyledir. Valide Sultanlar ve saray ağalarının yönetim üzerinde oldukça etkili olduğu bu dönemde daha önce de belirttiğimiz üzere Kadızâdeliler'in saray ağaları ve valide sultanların gözünde değerleri vardı. Bu nedenle atamalar ve aziller üzerinde etkili olabiliyorlardı.

Kadızâdeliler'in yönetim üzerindeki etkisi ve gücü 1656 yılında meydana gelen ve tarihte Vaka-i Vakvakiye olarak da bilinen Çınar Vakası'na kadar sürdü. Bu olayın çıkış sebebine bakacak olursak olayın temelinde devletin hazinesinde yaşanan problemler yatmaktadır. Hazineye yeterli miktarda para kalmaması sebebiyle yeniçerilerin ulufeleri züfuf akçe olarak bilinen akçelerle ödeniyordu. Bu akçelerin normal akçelerden farkı gümüşe normal haddinden fazla bakır karıştırılıyor olmasıydı. Durum böyle olunca da İstanbul esnafı bu akçelerle yapılan ödemeleri kabul etmiyordu. Durumdan mağdur olan yeniçeriler toplanarak bir liste oluşturmuşlardı. Bu listede hazineyi yağmalayan saray ağalarından başlamak üzere saray ahalisinden otuz kişi bulunmaktaydı. Listeyi oluşturduktan sonraki gün Sultan Ahmed meydanında toplanan yeniçeriler, bu listeyi padişaha gönderdiler. Sorunlarının dinlenmesi için ayak divanı kurulmasını talep eden asiler, ayrıca listedeki isimlerin de idamlarını talep ettiler. Sultan IV. Mehmed olayın büyümesinden endişe ederek listede ismi bulunan birkaç kişiyi idam ettirmiş ve kellelerini asilere göndermiştir. Ancak asiler bu durumla yetinmeyip ayak divanı taleplerini yinelemiş ve divan kurulmuştur. Yeniçeriler seçtikleri temsilciler vasıtasıyla divanda sorunlarını anlatmışlar ve ağalar tarafından hazinenin nasıl boşaltıldığını aktarmışlardır. Sultan IV. Mehmed durumu idrak etmiş ve listedeki otuz kişinin idam

⁶⁷ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 84.

fermanını çıkarmıştır. Bu otuz kişiden çoğu öldürülmüş, bazıları ise kaçmayı başarmıştır. Ancak kaçanlar da İstanbul'u terk etmeden yakalanmış ve öldürülmüştür. Bu olayla birlikte yönetimde etkili olan saray ağalarının çoğu ortadan kaldırılmıştır.⁶⁸

Bu olayla birlikte; Kadızâdeliler'in koruyucusu konumunda olan saray ağalarının ortadan kaldırılmasıyla, Kadızâdeliler'in saray üzerindeki nüfuz ve etkileri azalmıştır. Kadızâdeliler'in atama ve azil işlemleri üzerindeki etkisi ise sadrazamlığa getirilen Boynu Eğri Mehmed Paşa birlikte son bulmuştur. Sadrazam Boynu Eğri Mehmed Paşa Türkmen geleneğinden gelen bir devlet adamı olması sebebiyle âlimlerin ve şeyhlerin etkisinde kalmamıştır. Onlara danışmak ve onların övgüsünü alabilmek için gayret sarf etmek şöyle dursun, onlara kulak dahi asmamıştır. Olayın arka planında saf dışı bırakıldıkları için Boynu Eğri Mehmed Paşa'ya düşmanlık güden Kadızâdeliler, halk arasında ise Boynu Eğri Mehmed Paşa'nın ulemaya değer vermemesini ve açık olarak rüşvet almasını dillendirdiler.⁶⁹ Bu tür söylemlerine devam etmelerine rağmen bir sonuç elde edemeyen Üstüvânî Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler'in imdadına Boynu Eğri Mehmed Paşa'nın başarısız siyaseti ve donanmanın mağlubiyeti yetiştirdi. Donanmayı zamanında hazırlayıp Venediklilerin karşısına çıkamayan Boynu Eğri Mehmed Paşa, donanmanın Venedikliler'e yenilmesine sebep olmuştu. Bu yenilgiyle birlikte Venedikliler Bozcaada ve Limni'yi işgal ederek Çanakkale Boğazını kapatmışlardı. Bu mağlubiyetin sonuçları ise İstanbul'da gıda fiyatlarının yükselmesi ve Boynu Eğri'nin Avrupa yakasında olan, surlara yakın bazı evleri yıktırarak ahalinin bir kesimini evsiz bırakması olarak yansımıştır.⁷⁰ Kadızâdeliler içinse bu kötü haber bir fırsat haline gelmiş, kürsü ve meclislerde Boynu Eğri Mehmed Paşa'yı daha da ağır bir şekilde kötülemeye başlamışlardır. Nâimâ'nın aktardığına göre *“Zalim ve rüşvetçi çoğalmış, şer'i şerif uygulanamaz duruma gelmiştir, İslâm memleketleri bidatle dolmuştur, vezir ve müftü tarikat ehli taraftarlarını himaye ederler”* diye konuşmaya başlamışlardır.⁷¹ Halk ise ekonomik buhranın da getirdiği zorluklardan dolayı rüşvetten iyice bunalmıştı ve sadrazamın bile açık açık rüşvet almasına isyan eder konuma gelmişlerdi. Sultan IV. Mehmed'de Boynu Eğri'nin faaliyetlerinden memnun değildi. Tüm bu durumlar

⁶⁸ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 84-85.

⁶⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 314.

⁷⁰ Abdülkadir Özcan, “Boynueğri Mehmed Paşa”, *DİA* (İstanbul, TDV Yayınları, 1992), 6:316.

⁷¹ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 6: 223.

birleşince Boynu Eğri Mehmed Paşa görevine daha fazla devam edememiş, azledilerek yerine Köprülü Mehmed Paşa getirilmiştir.⁷²

Kadıızâdeliler, Boynu Eğri Mehmed Paşa'dan kurtulmanın verdiği zafer sarhoşluğuyla şiddet olayları ve taşkınlık çıkarmaya başlamışlardır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasının üzerinden sekiz gün geçmişti. Sekizinci gün Cuma'ya denk gelmekteydi. İşte bu Cuma günü Kadıızâdeliler tarafından Fatih Camii'nde olay çıkarıldı. Olayın sebebi ise müezzinlerin makam ile naat-ı şerif okuyor olmasıydı. Kan dökülmeden oradaki ahali tarafından engellenen Kadıızâdeliler, tasavvuf erbabına karşı tekrar saldırıya geçtiler. Ne kadar tekke varsa yıkacaklarını, taş ve topraklarını denize dökceklerini, İstanbul'da denk geldikleri şeyh ile dervişlere tecdid-i iman teklif edeceklerini ve kabul etmeyenleri öldüreceklerini, padişah'tan izin alarak tüm camilerin minarelerini bir tane kalıncaya kadar yıkacaklarını ifade ettiler. Peygamber döneminden sonra ortaya çıkan tüm bid'atleri kaldıracaklarını ve ortalığı düzene sokacaklarını söyleyerek elleri silahlı bir şekilde ertesi gün Fatih Cami'nde toplanmayı kararlaştırdılar.⁷³ Nâimâ, Kadıızâdeliler'in o gece yaptıklarını eserinde şu şekilde nakleder:

Ol gece bu gulgule şehr-i İstanbul'a, münteşir olup softalar sopalar ve kürdeler ile ve muhtekir ve mürâi esnaf ve bunlara mensup şahısların elebaşları Hacı Mandal ve Fakı Döngel madrabazları şagirdleri ve köleleri olan hatvan kazak kakavanlariyle silâh kuşatıp din davasına gidelim şeklinde guruh guruh Sultan Mehmed camiine toplanmağa başladılar...⁷⁴

Silahlı kişilerin gece vakti İstanbul'da harekete geçmesi ve Fatih Camii'nde toplanması üzerine toplantıyı haber alan Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Kadıızâdeliler'in lideri konumunda olan Üstüvânî Mehmed'e haber göndererek bu işten vazgeçmesini telkin etti. Ancak bir sonuç alamayınca ulema meclisini toplayarak Kadıızâdeliler'in iddialarındaki haklılık paylarını sordu. Ulema ise iddiaların bâtil olduğunu, bunun bir fitne hareketine dönüşebileceğini ve fitnecilerin de idamının caiz olduğunu ifade ettiler. Köprülü Mehmed Paşa bunun üzerine durumu Sultan IV. Mehmed'e aktardı ve gerekli tedbirlerin alınması, elebaşlarının yakalanması için izin istedi. Sultan IV. Mehmed'in verdiği izinle birlikte Kadıızâdeliler hareketinin

⁷² Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadıızâdeliler Örneği*, 85.

⁷³ Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu* (İstanbul: Mavi Çatı Yayınları, 2017), 77.

⁷⁴ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 6: 225.

elebaşlarından olan Üstüvânî Mehmed Efendi, Divâne Mustafa Efendi ve Türk Ahmed yeniçeri tarafından derdest edildi.⁷⁵ Köprülü Mehmed Paşa bir fitne hareketine dönüşebilir endişesiyle ihtiyatlı hareket etmiş ve hareketin liderleri konumundaki bu isimlerin idam fermanını uygulamak yerine Kıbrıs'a sürgün edilmelerine karar vermiştir.⁷⁶ Üstüvânî Mehmed Efendi'nin hemen o gün bir gemiye bindirilerek Kıbrıs'a sürgün edilmesiyle birlikte de Kadızâdeliler Hareketi'nin ikinci dönemi sona ermiştir.

1.2.3. Hareketin Sona Ermesi

Kadızâdeliler Hareketi'nin ikinci dönem lideri konumunda olan Üstüvânî Mehmed Efendi ve diğer önde gelen isimlerin, 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa tarafından Kıbrıs'a sürgün edilmesiyle birlikte Kadızâdeliler Hareketi'nin ikinci dönemi sona ermişti. Köprülü Mehmed Paşa sürgün ettirdiği liderlerin mal varlıklarına el koydurmuş, onların destekçileri konumunda olan Kadızâdeliler'e de olası bir isyan hareketine girişmeleri ihtimaline karşın gerekli tedbirleri alarak gözdağı vermişti. Bu dönemde aralarında bazı Sufiler ve Kadızâdeliler'in de bulunduğu toplamda dört bin kişi idam edilmiş, bu sayede de nizam tekrar sağlanmıştı.⁷⁷ Bazı kaynaklar Üstüvânî ve Kadızâdeliler'in Kıbrıs'a sürgün edilmesiyle birlikte hareketin sona erdiğini belirtirler. Ancak bu sürgünün gerçekleşmesiyle birlikte sona eren Kadızâdeliler Hareketi değil yalnızca Kadızâdeliler Hareketi'nin ikinci dönemidir. Kadızâdeliler'in tarih sahnesinde sergileyecekleri son bir perde daha vardı ve bu defaki başrol tıpkı selefleri gibi "Mehmed" ismini taşıyan Vânî Mehmed Efendi'ydi.

Hayatı hakkında çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bilgi vereceğimiz Vânî Mehmed Efendi 1661 yılında Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın davetiyle birlikte vaiz olarak görev yaptığı Erzurum'dan yola çıkarak İstanbul'a gelmiştir. İkilinin bu yakınlıkları Fazıl Ahmed Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliği dönemine dayanmaktadır. Bu dönemde Fazıl Ahmed Paşa, Vânî Mehmed Efendi'nin namını işitmiş, onunla tanışmış ve sohbetinden oldukça etkilenmiştir. 1661 yılında sadrazamlık görevini alınca da

⁷⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 315.

⁷⁶ M. Fatih Çalışır, "Köprülü Sadrazamlar ve Sûfî Çevreler", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, ed. Ercan Alkan, Osman Sacid Arı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2018), 794.

⁷⁷ Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement* (Doktora Tezi, University Of Edinburgh, 1981), 266-267.

kendisini İstanbul'a davet etmiş ve böylece yakınlıkları daha da artmıştır.⁷⁸ Köprülü Mehmed Paşa'nın Kadızâdeliler Hareketi'ni sonlandırmak ve nizamı tekrar sağlamak için yaptıkları ortadayken, oğlu olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından gelecekte Kadızâdeliler'in lideri konumuna gelecek olan Vânî Mehmed Efendi'nin İstanbul'a getirilmesi oldukça ironiktir.

Vânî Mehmed Efendi İstanbul'a ulaştıktan sonra başta Osmanlı Devleti'nin önde gelenleri olmak üzere, âlimleri ve halkı bid'atlerden arınmaya ve Peygamber Efendimiz dönemindeki bozulmamış İslâm formuna dönmeye davet etti. Bu dönemde Fazıl Ahmed Paşa, Vânî'ye duyduğu derin saygıdan dolayı onu Padişah IV. Mehmed ve Valide Sultan ile tanıştırdı. Her iki şahsiyet de Vânî Mehmed Efendi'nin bilgisinden ve vaaz verme yeteneğinden etkilendi. Sultan IV. Mehmed, Vânî Mehmed Efendi'yi kişisel vaizi olarak görevlendirdi.⁷⁹ Hem sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ile olan yakın ilişkileri, hem de padişah hocası konumuna gelmesi Vânî Mehmed Efendi'ye inanılmaz bir güç verdi ve Osmanlı sarayı üzerinde nüfuz elde etti. Bu güçle birlikte sarayda karar verici veya atama yetkisi olan pek çok kişiyi etkisi altına almaya başladı. Kendi Selefi doktrinini istediği gibi yaymak ve Sultan'ı bu şekilde yönlendirebilmek için geniş bir hareket alanı oluştu.

Bu sırada saray üzerinde nüfuz kazanırken halka ulaşmayı da ihmal etmeyen Vânî Mehmed Efendi o sıralarda yeni yapılmış olan Valide Sultan Cami'nde vaiz olarak görev yapıyordu.⁸⁰ Halkın daha önceden çok da yabancı olmadığı Selefi görüşleri kürsülerden halka aktarıyordu. Kürsülerde selefleri olan Kadızâde Mehmed ve Üstüvânî Mehmed'den kalır yanı olmayan Vânî Mehmed Efendi, etkili vaazlarıyla İslâm'ın yeniden şekillendirilmesi, ilk haline döndürülmesi için çağrılarda bulundu. Karizmatik liderliği, saray üzerindeki gücü ve kürsülerden verdiği bid'at karşısı vaazlarıyla, önceki dönemlerde Kadızâdeliler Hareketi'nin takipçileri konumunda olanların dikkatini çekti ve onları çatısı altında toplamaya başladı. Böylece tam manasıyla Kadızâdeliler Hareketi'nin üçüncü dönemi başlamış oldu.

⁷⁸ Hüseyin Yurttaş, "Med Vânî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (2014):60.

⁷⁹ Yasin Kılıç, "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vânî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/3(Şubat 2015): 622.

⁸⁰ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 95.

Vânî Mehmed Efendi, kendisinden önceki Kadızâdeliler'in yapmış olduğu gibi sufilere hedef tahtasının ortasına oturttu. Ancak kendisinden önceki Kadızâdeliler daha çok Halveti tarikatı üzerine eleştirilerini yoğunlaştırırken, Vâni Mehmed Efendi döneminde Bektaşilerin de bu eleştiriden nasibini aldığını görmekteyiz. Buradaki önemli nokta yeniçeriler arasında Bektaşiliğin oldukça yaygın görülmesidir. Kadızâde Mehmed ve Üstüvânî Mehmed dönemlerinde muhtemelen yeniçerileri karşlarına almaktan çekinen Kadızâdeliler, Vâni döneminde ise yeniçerileri dahi karşlarına alacak gücü kendilerinde bulmuşlardır. Bu güç hiç şüphesiz padişah vaizi, şehzade hocası ve sadrazamın yakın dostu Vâni Mehmed Efendi'den geliyordu. Bu güce dayanarak Sultan'dan alınan bir ferman sayesinde Edirne yakınlarında bulunan Kanber Baba isimli Bektaşî tekkesi de yeniçeriler tarafından tarumar edilmek suretiyle yıkılmıştır.⁸¹

Vâni Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler bu dönemdeki faaliyetlerine sufi tekkelerinde yapılan raks, sema ve devranın bid'at olduğunu ve bu tip hareketlerin insanları İslâm'dan uzaklaştırdığını söyleyerek devam ettiler. Bu söylemleriyle birlikte Sultan IV. Mehmed'i de etkilediler ve 1665 yılında ilan edilen fermanla birlikte sema yasaklanmış oldu. Sultan'ın fermanı bununla da kalmadı ve Sultan IV. Mehmed Beşiktaş'ta bulunan bazı Mevlevî ve Halvetî tekkelerin kapatılmasını da emretti.⁸² Kadızâdeliler'in etkisiyle aynı yıl içerisinde toplumda Batınî görüşleri yaydığı gerekçesiyle Lari Mehmed Efendi'de idam edilmiştir.⁸³ Yasağ-ı Bed olarak adlandırılan bu olay sonrasında Bursa'da Eşrefzâde Şeyh Şerafettin ve Niyazî Mısırî'nin tekkesi haricindeki tüm tekkeler kapatılmıştır. Ancak Kadızâdeliler'in Niyazî Mısırî'ye yönelik baskıları geçen zamanla daha da arttı ve en nihayetinde 1676 yılında Niyazî Mısırî Limni adasına sürgün edildi.⁸⁴

Vâni Mehmed Efendi'nin bir sonraki hedefi ise Selefî olan Kadızâde Mehmed gibi şarap ve tütün idi. Şarap, tütün ve kahve kullanımıyla, kahvehanelerin yasaklanması için vaazlar vermeye başladı. 1665 yılında içki ve tütün yasağı tekrar başladı.⁸⁵ Onun teşvik ve telkinleri sayesinde Osmanlı Devleti alkollü içeceklerden alınan vergileri de tamamen

⁸¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 97.

⁸² Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi*, Haz. Halil İnalcık-Nihan Özyıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 217.

⁸³ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 98.

⁸⁴ Mustafa Aşkar, "Niyâzî-i Mısırî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 169.

⁸⁵ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet İzgöer, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 1:88.

kaldırdı. Vâî Mehmed Efendi, kahvehane ve meyhanelerin devlet düşmanlarının toplanma mekânı olduğunu belirtmiş, bu dedikodu ve şer yuvalarının kaldırılması gerektiğini zikretmiştir. Bu telkinlerle birlikte 19 Temmuz 1670 tarihinde İstanbul'da bulunan meyhaneler devlet tarafından yıktırılmıştır.⁸⁶

Bu dönemde sûfilerden başka Vâî Mehmed Efendi'nin eleştirilerini yönelttiği bir kesim daha vardı. O da gayrimüslim tebaaydı. Vâî Mehmed Efendi'ye göre Osmanlı Devleti'ndeki gerilemenin gerçek sebebi İslâm'ın özünden kopma, aşırılık ve gevşeklik idi. Ayrıca İstanbul'da yaşayan gayrimüslim tebaadan olan Hristiyanlara ve Yahudilere aşırı derecede hoşgörü gösterilmesi de Vâî Mehmed Efendi'nin gerileme sebepleri arasında yer alıyordu. Vâî, Osmanlı'nın bu dönemdeki sorunlarını tıpkı siyasetname yazarlarının gündeme getirdiği gibi ecdadın cihad yolundan sapılması ve gayr-ı Müslimlere olan hoşgörü ile açıklar.⁸⁷ Vâî Mehmed Efendi'nin gayrimüslim tebaaya olan bakışını bir başka konuda daha görmekteyiz. Bu konu da Yeni Camii'nin inşası sebebiyle Yahudilerin Eminönü'nden çıkartılması hususudur. Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından 1598 yılında başlatılan ve yarım kalan cami IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından tamamlanmak amacıyla yaptırılmaya başlanmıştı. Eminönü o tarihte gümrük kapısı görevini üstlenmekte ve ticaretle uğraşan Yahudi nüfusun çoğunluğunun yaşadığı bir semt olarak bilinmekteydi. Safiye Sultan döneminde caminin inşasına başlanmasıyla birlikte kısmen Yahudiler buradan çıkartılmıştı. Ancak proje yarım kaldıktan sonra tekrar Yahudi nüfusla dolan Eminönü'nün Yahudilerden arındırılması için Vâî Mehmed Efendi, Turhan Sultan'a yardımcı olmuştur. Bu yardımı da IV. Mehmed'in ikna edilmesi konusunda gösterdiği çabayla sağlamıştır.⁸⁸ Yukarıda da değindiğimiz üzere yabancılara gösterilen aşırı hoşgörüyü eleştiren Vâî Mehmed Efendi, hem bu fırsat sayesinde amacı doğrultusunda hareket etmiş hem de Valide Sultan ile olan bağıı kuvvetlendirmiştir.

Vâî Mehmed Efendi döneminin önemli olaylarından bir tanesi de Sabatay Sevi meselesidir. 1665 yılının sonlarında İzmirli Yahudi bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen ve hahamlık yapan Sabatay Sevi kendisini mesih ilan etmiştir. Bu durum üzerine

⁸⁶ Kılıç, "Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri", 626.

⁸⁷ Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem 1600-1800*, Çev. Mehmet Faruk Özçınar (Ankara: Birleşik Yayınları, 2008), 226.

⁸⁸ Lucienne Thys Şenocak, *Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, 1.Baskı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 226-227.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve Avrupa'da bulunan pek çok Yahudi işlerini tamamen bırakarak Mesih'in gelişine dikkat kesilmişlerdir. Hatta bazı Yahudiler, bir an önce Kudüs'e dönebilme telaşına kapılmış ve işletmelerini dahi tasfiye etmişlerdir. İlerleyen süreçte ise bu olayla ilgili bazı Yahudilerle Müslümanlar arasından tartışmalar ve kavgalar baş göstermiştir. Olayların durulmaması üzerine müdahale edilmiş ve İzmirli hahamlar tarafından Sabatay Sevi Osmanlı sarayına şikâyet edilmiştir. Sabatay Sevi 1666 yılında yakalanarak önce İstanbul'a oradan da Çanakkale üzerinden Kumkale'ye getirilerek zindana kapatılmıştır. Sabatay Sevi'nin ortadan kaybolmasına rağmen olaylar durulmamış, Osmanlı'nın muhtelif bölgelerinden ve Doğu Avrupa'dan Yahudiler, mesihi görmek amacıyla bölgeye akın etmeye devam etmişlerdir. Bu dönemde veba gibi bulaşıcı hastalıkların da yaygın olması yetkilileri endişeye sürüklemiş, bu olaya bir son verilmesi maksadıyla Sabatay Sevi Osmanlı Devleti tarafından sorgulanmak için Edirne'ye getirilmiştir.⁸⁹

Sorgu için Vâî Mehmed Efendi, Sadaret Kaymakamı Mustafa Paşa ve Şeyhülislâm Minkarizade Yahya Efendi'den oluşan bir divan kurulmuştur. Sultan IV. Mehmed'de bu sorguyu perde arkasından izlemiştir. Divan tarafından Sabatay Sevi'ye eğer gerçekten Mesih ise mucize göstermesi gerektiği belirtilmiştir. Divan eğer gerçekten Mesih ise askerler tarafından atılan okların onu öldürmeyeceğini dile getirmiştir. Öldürüleceğini anlayınca Sabatay Sevi kendisinin basit bir hahamdan başka bir şey olmadığını söylemiş, mesihlik iddiasını reddetmiş ve af dilemiştir. Bu af dileğini de Müslüman olduğunu söyleyerek perçinlemiştir. Müslüman olan Sevi affedilmiş, hemen yeni elbiseler giydirilmiş ve adı Aziz Mehmed olarak değiştirilerek sarayda bir göreve atanmıştır.⁹⁰ Vâî Mehmed Efendi de Sabatay'a ve onun eşine dini öğretmesi için hoca olarak tayin edilmiştir.⁹¹ Ancak yaşananlar bunlarla da sınırlı kalmamış ve Sabatay Sevi bütün Yahudileri İslâm'a çağıracağına söz vermiştir. Yahudilere yönelik şu sözleri kaynaklarda geçmektedir: “Siz Türkler, siz İsmail'in çocukları için gönderilen bir kutsamaya sahipsiniz. Siz Yahudiler, önce siz Tanrı'nın halkıydınız, şimdi onlar.”⁹² Bu olayın duyulmasıyla birlikte Yahudi cemaati büyük bir hayal kırıklığına uğramış ve Sevi takipçilerini büyük oranda kaybetmiştir.

⁸⁹ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem 1600-1800*, 157.

⁹⁰ Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâî Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”, 622-623.

⁹¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 44.

⁹² Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem 1600-1800*, 157.

Bu yıllarda Sabatay Sevi sayesinde Osmanlıların din değıştirme konusunda ciddi ilerlemeler kaydettiğı de kaynaklarca ifade edilmektedir. Yaklaşık iki yüz sene önce Osmanlı egemenliğı altına geçen Arnavutluk bölgesinden üç yüz bin Arnavut Katolik, Vâî Efendi'nin etkin olduğı kısa zaman diliminde kitlesel olarak İslâmiyet'i kabul etmiştir. Sabatay Sevi meselesi genel olarak Vâî Mehmed Efendi'nin lehine bir gelişme olarak görülmüştür. Sabatay Sevi dönemi ve onun döneminin sonrasında ihtidâ⁹³ hareketinin artışı, Vâî Mehmed Efendi hanesine pozitif bir sayı olarak kaydedilmiştir. Böylelikle Vâî Mehmed Efendi'nin şöhreti daha da artmıştır. Osmanlı sarayında bu denli etkili olması ve saygı görmesi bu ihtidâ durumuyla da ilintilidir.⁹⁴

Vâî Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler'in saray üzerindeki etkinliklerini kıran ve sonlarını getiren olay ise Osmanlı'nın makûs talihinin başlangıcı olan durumla aynıdır: II. Viyana Kuşatması. Vâî Mehmed Efendi 1683 yılında yapılan II. Viyana Kuşatmasına ordu vaizi olarak katıldı. Teşrifatçıbaşı Ahmed Efendi'nin Ruznâmesi'ne göre, savaş alanının içerisine girerek siperlerdeki askerleri cesaretlendirecek konuşmalar yapmıştır. Ancak kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanması Vâî Mehmed Efendi'nin de itibarını sarsmıştır. Zira Viyana üzerine ordunun yürümesine gönlü olmayan padişahı ikna etmede onun da etkisi olmuştu. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Viyana üzerine yürümek ve Sultan'ı bu konuda etkileyebilmek için Vâî Mehmed Efendi'ye vaazlar verdirmişti. Mağlubiyetin ardından kuşatmanın müsebbiplerinden olduğı için kendisine karşı bir muhalefet oluşmuştur. Sultan IV. Mehmed, tepkileri azaltmak için istemeyerek de olsa hocasını Kestel'e sürgüne göndermiştir. Vâî Mehmed Efendi bu olaydan dolayı çok üzölmüş ve 1685 yılında da vefat etmiştir.⁹⁵

Vâî Mehmed Efendi'nin 1685 yılındaki vefatını takip eden süreçte, halk arasında ve bazı dini grupların tavırlarında Kadızâdeliler Hareketi'nin düşüncelerine benzer görüş ve tutumlar devam etmiş olsa da; üç önemli liderden sonra hareketi yönlendirecek ve toplumsal bir baskı aracı haline getirebilecek yetenekte yeni bir lider çıkmamıştır. Bu

⁹³ Sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek” mânalarına gelen hüda (hedy, hidâyet) kökünden türemiş olup “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” demektir. Terim olarak inançsız iken veya başka bir dine mensupken İslâm dinini benimsemeyi ifade eder. İhtida eden kimseye mühtedi adı verilir. İhtidâ kavramı sadece İslamiyet'e girişı tanımlar.

⁹⁴ Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması, Klasik Sonrası Dönem 1600-1800*, 158.

⁹⁵ Erdoğan Pazarbaşı, “Vâî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990): 367.

sebeple Vâni Mehmed Efendi'nin vefatıyla birlikte XVII. Yüzyıl Osmanlı dini, siyasi ve sosyal hayatına etki eden, hatta bazen yön veren Kadızâdeliler Hareketi sona ermiştir.

1.3. Kadızâdeliler Hareketinin Önderleri

1.3.1. Kadızâde Mehmed Efendi

1.3.1.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. Mustafa b. Muhammed olan Kadızâde Mehmed Efendi 1582 yılında Balıkesir'de doğmuştur.⁹⁶ Künyesi kaynaklarda er-Rûmî el-Balıkesirî olarak anılmaktadır.⁹⁷ Babası kadılık yapan Doğanî Mustafa Efendi'dir. Babasının kadılık görevini icra etmesi sebebiyle kadı oğlu anlamına gelen “Kadızâde” lakabıyla tanınmıştır.⁹⁸ Böylece daha sonra kendisini takip edenler de bu lakaptan nasibini almış ve Kadızâdeliler olarak anılmıştır. İsim benzerliği taşıdığı Sokullu Mehmed Paşa tekkesinin şeyhi Sofyalı Büyük Kadızâde Mehmed Efendi'yle karıştırılmamak için kendisine “Küçük Kadızâde” denilmiştir.⁹⁹ “İlmî” mahlasıyla yazdığı şiirlerinden dolayı İlmî Mehmed Efendi olarak da anılmıştır.¹⁰⁰

Memleketi Balıkesir'de eğitim hayatına başlayan Kadızâde Mehmed Efendi, Birgivî Mehmed Efendi'nin öğrencilerinden ve Birgivî'nin oğlu Fazlullah Efendi'den ders almıştır.¹⁰¹ Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a geçerek, Müderris Dursunzâde'nin muîdi yani asistanı olmuştur.¹⁰² Hocasının yanında bir müddet durduktan ve eğitimini tamamladıktan sonra Kadızâde Mehmed Efendi tasavvufa alaka göstermiş ve “Tefsirî” adıyla meşhur olan Tercümen Tekkesi şeyhi Tekeli Ömer Efendi'nin hizmetine girmiştir. Burada bir müddet kalarak kalp tasfiyesi üzerine yoğunlaşmıştır. Fakat geçen bu sürede tasavvufun kendisine göre olmadığını fark etmiş, fikir babası

⁹⁶ Zafer Benzer, “A Heterodox Movement of Idea In The Ottoman Empire: Kadızâdelis”, *Turkey Looking Behind and Before*, ed. William Taylor(London: AGP Research, 2016), 244.

⁹⁷ Mehmet Özkan, “Osmanlı'da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi Ve Risâle-i Kadızâde Adlı Çalışması”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27(Nisan 2016):557.

⁹⁸ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 35.

⁹⁹ Özkan, “Osmanlı'da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi Ve Risâle-i Kadızâde Adlı Çalışması”, 557.

¹⁰⁰ Sebahat Deniz, “Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad İçin Yazdığı Manzum Duaname'si”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1 (2008): 18.

¹⁰¹ Osman Cengiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları(Çivizâde-Ebussuûd-Birgivî)* (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2018), 134.

¹⁰² Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 35.

Birgivî Mehmed Efendi gibi tasavvuf yolundan ayrılarak kürsülerde vaaz yolunu seçmiş ve böylece vaizliğe başlamıştır.¹⁰³ Uzun bir süre Aksaray'daki Murat Paşa Camii'nde bu görevini sürdürmüş, hitabeti ve anlatım konusundaki yeteneğiyle toplumda tanınır hale gelmiştir. Öyle ki bu konudaki namı bulunduğu bölgenin sınırlarını dahi aşmış Birgivîzâde Fazlullah Efendi'nin yerine Sultan Selim Camii vaizliğine atanmıştır.¹⁰⁴ Böylece Kadızâde Mehmed Efendi Cuma vaizliği yapmaya başlamıştır. Buradaki görevinden sonra 1622 yılında Beyazid Camii vaizliğine atanmıştır.¹⁰⁵

Kadızâde Mehmed Efendi'nin padişah tarafından tanınmasını ve övgüsüne mazhar olarak kaderinin değişmesini sağlayan olay ise bir rüya tabiridir. Sultan IV. Murad bir gece rüyasında kendi bedenini görür. Bedeninin yarısı kararmış durumdadır. Sultan IV. Murad bu rüyayı yorumlatmak istese de onun gazabından korkan hiçbir âlim rüyayı yorumlamaya yanaşmaz. Bu olayı öğrenen Kadızâde Mehmed Efendi, Mevlevî dergâhının önde gelen isimlerinden Derviş Hasan'a bu rüyayı anlatır ve yorumlamasını ister. Derviş Hasan rüyayı; Kâbe'nin yağın yağmurdan dolayı oluşacak selle bir duvarının zarar göreceği, haberin ise kısa zamanda İstanbul'a ulaşacağı şeklinde yorumlar. Kadızâde Mehmed Efendi bu rüya tabirini Sultan IV. Murad'a aracılar vasıtasıyla kendisi yapmış gibi ulaştırır. Kısa zaman sonra gerçekten de Derviş Hasan'ın da söylediği gibi haber gelir. Kâbe yağın yağmurdan dolayı zarar görmüştür.¹⁰⁶ Bu rüya tabiriyle birlikte Kadızâde Mehmed Efendi, Sultan IV. Murad'ın övgüsünü alır ve İstanbul'un en önemli

¹⁰³ Carl Yonker, *The Kadizâdelis The Rise and Fall of an Islamic Revivalist Movement in the Ottoman Empire*(Yüksek Lisans Tezi, Tel Aviv University, 2011), 9-10.

¹⁰⁴ Baz, "Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler", 415.

¹⁰⁵ Hüseyin Gönel, "Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi", erişim: 1 Ağustos 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tokadizade-kadizade-seyh-mehmed>.

¹⁰⁶ Sâkıb Mustafa Dede, *Sefine-i Nefise-i Mevlevîyân*, (Mısır: Matbaa-i Vehbiyye, 1866), 164-165. Bu olay sadece Sâkıb Dede'nin eserinde ele alındığı için olayın doğruluğunu araştırma gereği hâsıl oldu. Kaynaklarda 19 Şaban 1039 tarihinde Kâbe'yi sel bastığı ve bu baskın sonucunda Kâbe'nin duvarlarından bir tanesinin zarar gördüğü geçmektedir. Zarar gören Kâbe'yi onarması için Sultan IV. Murad Kadı Mehmed Efendi ve Rıdvan Ağa'yı görevlendirmiştir. Kâbe tamir edildikten sonra Sultan IV. Murad'ın adı Beytullah'ın tâkî üzerine yazılmıştır. Yani o dönemde Kâbe'nin yağın yağmurdan dolayı zarar gördüğü ve tamir edildiği kaynaklarca aşikârdır. Olayın rüya tabiri boyutuna tekrar dönecek olursak; 19 Şaban 1039 hicri tarihini Miladi takvime çevirdiğimiz zaman 3 Nisan 1630 tarihine ulaşmaktayız. 1622 yılından itibaren 9 sene boyunca İstanbul'un göbeğinde Beyazid Camii'nde görev yapan Kadızâde Mehmed Efendi tam da bu tarihten sonra yani 1631 yılında Sultan'ın övgüsüne mazhar oluyor ve peşi sıra İstanbul'un en önemli camilerinde görev yapmaya başlıyor. Kanaatimce 9 senedir İstanbul'da görev yapıp da Sultan'ın dikkatini çekmemiş olan Kadızâde'nin bu tarihten itibaren aniden parlaması ancak bu tip bir olayla mümkün olabilir. Bu yüzden bu rüya tabiri olayıyla Kadızâde Mehmed Efendi'nin ünlenmesi hakkındaki düşüncemi bu çalışmada kullandım.

Kâbe'nin o dönem sular altında kalması ve tamir edilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi; İslam Medeniyeti ve Tarihi*, ed. Şefaattin Severcan.

camiiilerindeki görevler peşi sıra gelir. Bu olayın halk arasında da duyulmasıyla birlikte namı kısa sürede tüm İstanbul'a yayılan Kadızâde Mehmed Efendi 1631 yılında Süleymaniye Camii vaizliğine atanmıştır. Süleymaniye Camii vaizliğinden de yine aynı yıl içerisinde Büyük Kadızâde olarak bilinen Sofyalı Şeyh Mehmed Efendi'nin yerine Ayasofya Camii'ne vaiz olarak atanmış ve hayatının sonuna kadar da bu görevde kalmıştır.¹⁰⁷

Kadızâde Mehmed Efendi padişahın desteğini de hissettikten sonra kürsülerdeki dilini sertleştirmiş, dönemin önde gelen âlimlerine ve devlet büyüklerine sert eleştirilerde bulunmaya başlamıştır. Bu durumdan nasibini alanlardan bir tanesi de öfkesiyle tanınan Sultan IV. Murad olmuştur. Kadızâde Mehmed Efendi vaaz kürsüsünde değil de manzum bir kaside¹⁰⁸ yazarak Sultan'a seslenmiştir. Bu kasidede ülkenin dört bir yanından şikâyetlerin yükseldiğini, rüşvetin başını alıp gittiğini, tımar sahiplerinin zulmetmeye başladığını, şarabın, afyonun dört bir yanı sardığını anlatmış ve ayak divânı¹⁰⁹ yapılmasını istemiştir.¹¹⁰

1634 yılında Sultan IV. Murad ile birlikte Revan seferine katılan Kadızâde Mehmed Efendi ordu ile birlikte Konya'ya varmışken rahatsızlanması üzerine Konya'dan İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır.¹¹¹ 1635 yılında da yani bu hastalığa yakalanışından kısa bir süre sonra İstanbul'da henüz 55 yaşındayken vefat etmiştir.¹¹² Mezarı Topkapı dışındaki İki Kapı mevkiinde bulunan Şeyhler Mezarlığındadır.¹¹³

1.3.1.2. Eserleri

Kadızâde Mehmed Efendi almış olduğu eğitim ve zaman içerisinde oluşturduğu ilmi birikimle birlikte kitap ve risâle türünde eserler ortaya koymuştur. Ancak eserlerin

¹⁰⁷ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkîhî Tartışmalar*, 36.

¹⁰⁸ "Bilmiş ol" başlığıyla yazılmış olan bu kaside redifli olup, 55 beyitten oluşur. Daha çok nasihatname türünde bir eserdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Ürekli, Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde'nin Bir Manzûmesi, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 11 (1997)

¹⁰⁹ Osmanlı Devleti döneminde, olağanüstü durumlarda, konuyu ivedilikle görüşmek ve sonuca bağlamak üzere, yüksek aşamalı devlet adamlarının ve padişahın katılmasıyla yapılan toplantıya ayak divanı adı verilir.

¹¹⁰ Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyasi Otoritenin Ulemâ-Sûfî Yaklaşımına Dair Bir Örnek: IV. Murat-Kadızâde-Sivâsî", *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/5 (Eylül-Aralık 1999): 208.

¹¹¹ Songül Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid* (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012), 18.

¹¹² Özkan, "Osmanlı'da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi Ve Risâle-i Kadızâde Adlı Çalışması", 558.

¹¹³ Sebahat Deniz, "Kadızâde Mehmed İlmî'nin Sultan IV. Murad İçin Yazdığı Manzum Duânâme'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1(2008): 17.

tespiti ve hangi Kadızâde Mehmed'e ait olduğu konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Çünkü "Kadızâde" lakabı Osmanlı Dönemi'nde oldukça yaygın kullanılan bir lakap olduğundan ve Mehmed isminin de Muhammed ismi birlikte Osmanlı'da oldukça yaygın olarak kullanılması sebebiyle müellifi Kadızâde Mehmed olarak fişlenen pek çok eser kütüphanelerde karşımıza çıkmaktadır. Eserleri tespitin zorlaşması noktasında müellifin isminin sık rastlanan bir isim olması kadar, Kadızâde Mehmed Efendi'nin eserlerine tarih koymaması da etkilidir. Bu zorluklar sebebiyle Kadızâde Mehmed Efendi'nin ele aldığı eserler üzerine çalışma yapan araştırmacılar da hep farklı sonuca ulaşmışlardır. Eser sayısını beş¹¹⁴, yedi¹¹⁵, sekiz¹¹⁶ ve on iki¹¹⁷ olarak ifade eden çalışmalar vardır. Yapılan çalışmalarda eser sayısındaki farklılığın yukarıda değindiğimiz problemlerden kaynaklı olduğu görülmektedir. Yaptığımız bu çalışmada müellifin eserlerinden tespit edebildiklerimiz şu şekildedir:

a) Risâle-i Kadızâde: Kadızâde'nin bu eseri Ankara Milli Kütüphane'deki yazma eserler bölümü 5237 numarada bulunmaktadır. Aynı zamanda Süleymaniye Kütüphanesi 6494 numaralı bölümde de eserin başka bir nüshası yer almaktadır. 38 varaktan oluşan bu eser besmele, hamdele ve salât-ü selam ile başlamaktadır. Eser yapılan alıntıları Arapça olmak üzere Osmanlıca kaleme alınmış olup Kadir ve Regaip kandillerindeki nafilâ namazların cemaatle kılınması üzerinedir. Eserin üzerinde veya başlangıçtan hemen sonraki sayfalarında bu eserin Kadızâde Mehmed Efendi tarafından yazıldığına dair bir emare yoktur. Yukarıda da değindiğimiz üzere müellif eserlerinde genellikle herhangi bir isimlendirme yapmamıştır. Ancak eserin ilerleyen sayfalarında Risâle-i Kadızâde yazmaktadır. Eserin içeriğini incelediğimiz zaman müellifin cemaatle kılınan nafilâ namazlara atıfta bulunduğu ve bu duruma karşı çıktığı görülmektedir.¹¹⁸ Kadızâde Mehmed Efendi'nin de cemaatle kılınan nafilâ namazlara karşı çıktığını bildiğimizden ve eserin sonunda "İlmî" mahlasıyla yazılmış sekiz beyitlik bir şiirin de olmasından dolayı bu eserin müellifi Kadızâde Mehmed Efendi'dir diyebiliriz.

¹¹⁴ Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*

¹¹⁵ Semiramiş Çavuşoğlu, *The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Seri"at minded reform in the Ottoman Empire* (Doktora tezi, Princeton University, 1990)

¹¹⁶ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*

¹¹⁷ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*.

¹¹⁸ Kadızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Kadızâde*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 6494), 74-80.

b) Manzûme-i Akâid: “İtmâmü’l-Merâm Min Nazmi’l-Kelam” ismiyle Kayseri Raşit Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 21538 numara da kayıtlıdır. Osmanlıca kaleme alınmış olan eser tasavvuf ve fıkıh alanındaki konulara değinir. Eserin ilk bölümünde Kur’ân-ı Kerim’e verilen diğer isimlere değinilmiştir. Allah’ın sıfatlarından övgüyle bahsedilerek başlayan eser daha sonra her sayfaya 18 veya 19 beyit bulunacak şekilde kaleme alınmıştır.¹¹⁹

c) Mebhas-ı İman Risâlesi: Kadızâde Mehmed Efendi’nin bu çalışması Ankara Milli Kütüphane’de 1586 numarada kayıtlıdır. Kitap 142 varaktan oluşmaktadır. Ancak eser üzerinde müellifinin kim olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kitabın içeriğini incelediğimizde müellifin sigara ve kahve üzerine görüşler belirttiğine rastlamaktayız. Ayrıca yaşadığı dönemde sultanın IV. Murad olduğuna ve sultanın tütünü yasakladığına dair de bilgiler vermektedir.¹²⁰ Bir başka nokta ise müellifin toplumun artık birlikte yaşanamayacak kadar kötü durumda olduğuna dair belirttiği görüşleridir. Bu bilgiler ışığında eserin Kadızâde Mehmed Efendi’ye ait olduğu görülmektedir. Kadızâde Mehmed Efendi’nini görüşlerini anlama noktasında bu eserin oldukça kıymetli olduğu görüşündeyiz. Çünkü Kadızâde’nin görüşlerini daha çok Naima veya Kadızâde’nin öğrencisi olan Kâtip Çelebi’den ve onların yazdığı dönemi anlatan tarih kitaplarından öğrenirken bu eserle birlikte doğrudan Kadızâde’nin görüşlerine ulaşabiliyoruz.

d) Ahvâl-i Âlem: 48 beyitten oluşan bu kaside 1630 yılında dönemin padişahı olan IV. Murad’a sunulmuştur. Dili bir padişaha sunulmak için oldukça sert olan bu kaside yaşanan dönemdeki aksaklıklara, Anadolu’daki bozulmalara ve sorunlara değinmektedir. Bu eser yapmakta olduğumuz çalışma için önemlidir. Çünkü Birgivî mirasının hamiliğini üstlendiğini iddia ettiğimiz Kadızâde Mehmed Efendi’nin inandığı doğruları ve görüşleri, karşısında padişah dahi olsa dile getirdiğini görmekteyiz. Buna benzer bir tutumu Ebüssuûd Efendi ile İmam Birgivî’nin aralarında tartıştığı vakıflar meselesinde Birgivî’nin tutumunda görmekteyiz.

e) İlmihal Risâlesi, İman ve İslâm Risâlesi, Namaz Risâlesi: İbadet ve iman konuları üzerine ele alınan bu eser ayrıntılı bir ilmihal olmaktan ziyade en temel konuları

¹¹⁹ Kadızâde Mehmed Efendi, *Manzûme-i Akâid*(Kayseri: Raşit Efendi Kütüphanesi, No: 21538)

¹²⁰ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İman Risalesi*(Ankara: Milli Kütüphane, Bölüm: 1586), v. 69-70.

ele alan bir çalışmadır. Üç farklı isimle tasnif edilmiş olmasına rağmen hepsi aynı eserdir.¹²¹

f) Mebahis-i Salât Risâlesi: 136 varaktan oluşan bu eser abdest ve namaz konuları üzerine yazılmıştır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi 5570 numarada kayıtlıdır. Eserin Kadızâde Mehmed Efendi'ye ait olduğuna eser içerisinde müellifin Mebhas-ı İman adlı bir eserinin daha olduğuna değinmesiyle ulaşmaktayız. Kadızâde bu eserinde insanları dine davet etmekte ve İmam Birgivi'ye atıflarda, göndermelerde bulunmaktadır.¹²²

g) Mesâil-i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat: Süleymaniye Yazma Eserler 5570 numaralı külliyyatın içerisinde bulunmaktadır. Bu eserin başında "Vasiyetname-i Rasulullah" adlı bir risâle bulunması sebebiyle eser bu şekilde tasnif edilmiştir. Dini, itikadi ve sosyal konulara değinen eser soru-cevap şeklinde ilerlemektedir.¹²³

h) Tâcu'r-Resâil fî Menâcihi'l-Vesâil: Devletin kötü gidişine dair Koçi Bey gibi devletin ileri gelenlerinin risâle yazması gibi Kadızâde Mehmed Efendi de kendince sebepleri tespit etmiş, bunları yazıya dökmüş ve sultan IV. Murad'a sunmuştur. Ancak bu eser İbn Teymiyye'nin devlet idaresine değindiği *es-Siyâsetü's-şer'iyye* adlı risâlesinin tercümesinden başka bir şey değildir.¹²⁴ Kadızâde Mehmed Efendi'nin İbn Teymiyye ve onun görüşlerinden etkilendiğini gösterme mahiyetinde değerli bir çalışmadır.

ı) Nushu'l-Hukkâm ve Sebebü'n-Nizâm: Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Kadızâde'ye nispet edilen bu eserde devlet yönetimi ve devlet ile tebaa arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Eserin Kadızâde Mehmed Efendi'ye ait olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Müellif Ayasofya'da vaizlik yaptığından ve padişahın da Sultan IV. Murad olduğundan bahseder. Ancak eserin ilerleyen bölümünde devletin ve ordularının başarılı olabilmesi için kitabın en az yedi en fazla yetmiş kere okunması gerektiğine değinir.¹²⁵ Bid'atle olağan gücüyle mücadele eden, zikre, raks ve semaya

¹²¹ Kadızâde Mehmed Efendi, *İlmihal* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570), s.5-7.

¹²² Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebahis-i Salât Risalesi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570), v.16-17.

¹²³ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mesail-i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570).

¹²⁴ Kadızâde Mehmed Efendi, *Tâcu'r-Resâil fî Menâcihi'l-Vesâil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Paşa, 1926), vr.1.

¹²⁵ Kadızâde Mehmed Efendi, *Nushu'l-hukkâm* (Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi, 327), vr.37.

karşı çıkan Kadızâde'nin böyle bir bid'at olarak nitelendirilecek hareketi kaleme alacağını düşünmek ve bunu padişaha da önermesini beklemek pek mümkün gözükmemektedir. 1623 yılında tahta çıkan IV. Murad döneminde Ayasofya vaizliği yapan bir başka Kadızâde¹²⁶ bulunması da durumu daha da karmaşık hale getirmektedir.

1.3.2. Üstüvânî Mehmed Efendi

1.3.2.1. Hayatı

Asıl ismi Mehmed b. Ahmed b. Hüseyin b. Süleyman olan Üstüvânî Mehmed Efendi 4 Mayıs 1608 tarihinde Şam'da doğmuştur.¹²⁷ Kaynaklarda ailesi veya ilk dönemki yaşantısı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Arap asıllıdır.¹²⁸ İlk dönem eğitimini ailesinden ve yerel âlimlerden aldıktan sonra; eğitimine Şam Ümeyye Camii âlimlerinin gözetiminde devam etmiştir. Şafii fıkının kurallarını ve kaidelerini öğrenmek için Şems el-Meydanî ve Necmeddin El-Gazzi'den¹²⁹ dersler aldı. Arapça ve mantık dersleri için Abdurrahman el-İmâdî, Ömer b. Muhammed el-Kârî, Yûsuf b. Ebü'l-Feth ed-Dımaşkî gibi âlimlerden dersler aldı.¹³⁰ Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra eğitimini bir üst seviyeye taşımak için Kahire'ye gitti. Kahire'de Burhâneddin İbrâhim el-Lekânî, Nûreddin el-Halebî gibi dönemin Ezher ve diğer medreselerinde görev yapan âlimlerinden dersler aldı.¹³¹ 1629 yılında Şam'a dönene kadar da buradaki öğrenim faaliyetlerine devam etti. 1629 yılında Şam'a döndükten sonra Kahire'deki çalışmalarını Şam'da da devam ettirmiş ve ilim meclislerinde bulunmaya başlamıştır.¹³² Kaynakların belirtmediği bir sebepten dolayı hocası Necm El-Gazzi ile tartışarak Şam'ı terk edene kadar da buradaki faaliyetlerine devam etmiştir.¹³³ Bazı kaynaklar ise hocası ile tartışmadığını Şam'da yaşanmış olan bir cinayet vakasının faili olduğu için ölenlerin

¹²⁶ Büyük Kadızâde olarak bilinen Şeyh Mehmed Efendi Sofyalıdır. Tasavvuf erbabından olan bu zat Mehmed Paşa Tekkesi şeyhi İştibli Şeyh Abdü'l-Kerim Efendi'den ders almış, onun halifesi olmuş ve söz konusu tekkenin meşihatında bulunmuştur. Ayasofya vaizi iken vefat etmiştir.

¹²⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, trc. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Numune Yayıncılık, 1996), 4, 203.

¹²⁸ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 45.

¹²⁹ Ebü'l-Mekarim Necmeddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Necmeddin Gazzî, (1061/1651)

¹³⁰ Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 220.

¹³¹ Muammer Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42: 396.

¹³² Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 221.

¹³³ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fikhî Tartışmalar*, 46.

yakınları tarafından öldürölme korkusuyla şehri terk ettiğini belirtirler.¹³⁴ Hocası ile fikir ayrılığına düşen ya da cinayet sebebiyle düşmanları tarafından yakalanmamak maksadıyla Şam'ı terekeden Üstüvânî Mehmed Efendi deniz yolu vasıtasıyla İstanbul'a doğru hareket etmiştir. Yolculuk sırasında Frenklere esir düşmüş, ancak bu esaretinin kısa süreli olmasıyla İstanbul'a ulaşabilmiştir.¹³⁵

İstanbul'a ulaştıktan sonra buraya yerleşmiş ve halka vaazlar vermeye başlamıştır. Bu vaazları çoğunlukla Ayasofya Camii'nde mermer bir sütuna yaslanarak verdiği için kendisine "Üstüvânî" lakabı takılmıştır. Üstüvânî Mehmed Efendi o dönemde şeriatın bütün inceliklerine uygun davranışlar sergilemiş, bu sayede helvacılar, bostancılar ve Enderun ahalisinden birçok kişiyi halkasına çekebilmiştir.¹³⁶ Sadece saray çalışanlarından bir çevre edinmek dışında, Kadızâde Mehmed Efendi'nin ölümüyle birlikte başsız kalan Kadızâde Mehmed Efendi'nin takipçisi konumunda olan "Kadızâdeliler" de bu halkayı ilgi çekici buluyor ve Üstüvânî Mehmed Efendi'yi dinlemeye geliyorlardı.

Kadızâdeliler Hareketinin ikinci döneminin oluşması ve Üstüvânî Mehmed Efendi'nin hareketin lideri olmasında Osmanlı'nın oldukça debdebeli bir dönemden geçiyor olması da etkilidir. Sultan IV. Murad 1640 yılında vefat etmiş, vefat etmeden önce ise bazı kaynaklara göre hanedanın son erkek varisi olan Şehzade İbrahim'in boğdurulması için Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi'den fetva almıştır. Ancak Kösem Sultan bu idamı engellemiştir. Hanedanın başka bir aileye dahi geçmesini göze alan IV. Murad, Şehzade İbrahim'in yönetmek için gerekli vasıflara sahip olmadığını düşünüyordu. Gerçekten de 1640-1648 yılları arasındaki saltanatı boyunca Sultan İbrahim gereken etkiyi gösterememiş, IV. Murad döneminde düzelmeye başlayan sosyo-ekonomik durum tekrar bozulmaya başlamış ve merkezi otorite eksikliği meydana gelmiştir. Kaynaklarda "Deli" lakabıyla anılan Sultan İbrahim tüm bu sebeplerden dolayı tahtı henüz yedi yaşındaki oğlu IV. Mehmed'e bırakmıştır.¹³⁷

Bu kaotik ortamda kendisine halk ve sarayda çevre edinen Üstüvânî Mehmed Efendi kısa süre sonra IV. Mehmed'in hocası olan Reyhan Efendi'nin himayesinde Has

¹³⁴ Baz, "Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler, 418.

¹³⁵ Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi", 42: 396.

¹³⁶ Namık Sinan Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Tasavvuf Ritüelinde Semâ, Deveran ve Müziğin Püritanizmle İmtihanı", *Porte Akademik Dergisi* 13 (Bahar 2016): 70.

¹³⁷ Feridun Emecen, "İbrâhim", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 274-281.

Oda'da vaaz vermeye başladı. Böylece halk arasındaki unvanı Padişah Şeyhi oldu.¹³⁸ Vaazlarında mensubu olduğu Hanbeli Selefi doktrin üzerine konuşmalar yapıyor, Kadızâde Mehmed Efendi'nin görüşlerine değiniyordu.¹³⁹ 1651 yılına geldiğimizde Üstüvânî Mehmed Efendi ve Kadızâdeliler, Veziriazam Melek Ahmed Paşa'dan bir buyruk ve Şeyhüslâm Bahaî Mehmed Efendi'den fetva alarak İstanbul'da bulunan tekkeleri basmak üzere harekete geçtiler. Demirkapı'da bulunan Halvetî tekkesini yakma girişimleri Samsoncubaşı Ömer Ağa tarafından engellendi. Şeyhüslâm Bahaî Mehmed Efendi yapmış olduğu hatanın farkına varıp fetvasını geri çekti ve Üstüvânî'yi yanına çağırttı. Ancak Üstüvânî Mehmed Efendi Şeyhüslâmın yanına gitmek yerine sadrazama sığındı ve duruma aracılık etmesi için talepte bulundu. Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın aracılığıyla birlikte Şeyhüslâm olayı İstanbul kadısına sevk etti. Kadı ise sadece uyarılarda bulundu ve tasavvuf erbabına karşı herhangi bir saldırı yapılmamasını tembihledi.¹⁴⁰ Bu dönemde Sultan Ahmed Camii'nde imam olarak görev yapan Üstüvânî Mehmed Efendi hac vazifesini yerine getirmek için kutsal topraklara doğru yola çıktı. 1653 senesinde haccını yaptığı ve bu yolculuk esnasında Şam'a da uğradığını kaynaklar belirtmektedir. Hac dönüşünde ise Fatih Camii vâizi olarak görev yapan Veli Efendi'nin vefatıyla bu göreve atandı.¹⁴¹ Bu dönemde Üstüvânî'nin saraydaki nüfuzu da oldukça arttı ve tayin işlerine dahi karışır hale geldi.

Üstüvânî'nin bu gücü tarihte Çınar Vak'ası(Vak'a-i Vakvakiyye)¹⁴² olarak bilinen olaya kadar sürdü. Bu olay neticesinde sarayda halkasına dâhil olan saray erkânının büyük bölümünün öldürülmesiyle nüfuzunu önemli ölçüde kaybetti.¹⁴³ Akabinde Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde yaşanan bir olayın fitne hareketine dönüşebilir endişesiyle cezalandırıldı ve saray üzerindeki etkisi ortadan kalktı. Olay kısaca Fatih Camii'nde Kadızâdeliler ile sufiler arasında yaşanan bir kavgaya dayanır. Bu

¹³⁸ Baz, "Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler", 418.

¹³⁹ Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi" 396.

¹⁴⁰ Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi" 396-397.

¹⁴¹ Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 222.

¹⁴² Vaka-i Vakvakiye ya da Çınar Vakası, Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda IV. Mehmed'in saltanatı sırasında 4 Mart- 8 Mart 1656 tarihleri arasında İstanbul'da çıkan askeri bir ayaklanmadır. Bu ayaklanma sonucunda, isyancılar tarafından ölüme mahkûm edilen kişiler At Meydanı'nda bulunan büyük bir çınar ağacının dallarına asılmış oldukları için bu ayaklanmaya Çınar Vakası denmiştir. Ayrıca, üzerine cesetler asılmış bu ağacın halk arasında olduğuna inanılan, cehennemde bulunan ve meyveleri insan kafası olan vakvak ağacına benzetilmesi sebebiyle Vaka-i Vakvakiye olarak da adlandırılmıştır.

¹⁴³ Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsiler-Kadı-zâdeliler Mucâdelesi", *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998): 67.

kavgadan sonra Kadızâdeliler ve önde gelenleri İstanbul'u bid'atten arındırmak ve İstanbul'u Peygamber Efendimiz dönemindeki Medine'ye döndürmek için toplanacaklarını bildirmişlerdir. Toplanacakları yer olarak Fatih Camii avlusu seçilmiş, gün olarak kavganın bir gün sonrası tayin edilmiş ve hedef olarak da tekkeler gösterilmiştir. Bu olay dönemin sadrazamı olan Köprülü Mehmed Paşa'nın kulağına çalınır çalınmaz, sadrazam aracılar göndermiş ve bu işten vazgeçmeleri için ikna etmeye çalışmıştır.¹⁴⁴ Ancak Köprülü, bu ikna çabalarında başarılı olamayınca, Şeyhülslâmdan bu olayın faillerinin cezalandırılması için bir fetva ve Sultan IV. Mehmed'den de failer için bir idam buyruğu alarak harekete geçmiştir. Olayın failleri konumunda olan Üstüvânî Mehmed Efendi, Türk Ahmed ve Divane Mustafa yakalanmıştır. Köprülü idam buyruğunu uygulamak yerine bu isimleri Kıbrıs'a sürgün etmekle yetinmiştir.¹⁴⁵

Kıbrıs'ta kısa bir sürgün hayatı yaşayan Üstüvânî Mehmed Efendi 1656 yılında hayatının geri kalan kısmını geçireceği Şam'a döndü. Ümeyye Camii'nde vaaz ve Kur'an-ı Kerim dersleri verdi.¹⁴⁶ 1661 yılında Ümeyye Camii hatipliği görevini sürdürürken Suûdi b. Muhammed el-Gazzî tarafından azledildi. Azledilmesine müteakiben üzüntüsüyle hastalandı ve kısa süre sonra da vefat etti.¹⁴⁷ Garipler mezarlığı olarak bilinen Firdevs mezarlığına defnedildi.¹⁴⁸

1.3.2.2. Eserleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Üstüvânî Mehmed Efendi tarafından bizzat kaleme alınan bir esere kaynaklarda rastlamadık. Ancak Üstüvânî Mehmed Efendi'nin öğrencileri tarafından Üstüvânî'nin görüşleri derlenerek oluşturulan bir risâle vardır.¹⁴⁹ Bu risâle Üstüvânî'nin ismiyle sıfatlandırılmış ve Risâle-i Üstüvânî olarak tarihte kendisine yer edinmiştir. Üstüvânî Mehmed Efendi'nin vaaz ve derslerinden derlenerek oluşturulan bu risâle iman ve İslâm, abdest ve namaz konularını içinde bulundurmaktadır. Eserin müellifinin aktardığına göre insanların baskısı ve isteği sonucu böyle bir eser

¹⁴⁴ Mahmut Duman, *Köprülü Mehmed Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 61.

¹⁴⁵ Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi" 397.

¹⁴⁶ Raşit Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*, 46.

¹⁴⁷ Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi" 397.

¹⁴⁸ Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 224-225.

¹⁴⁹ Lokman Doğmuş, *Türkiye'de XVII. Yüzyıldaki Dini Çatışmalara Sosyolojik Bir Bakış(Kadızâdeliler ve Sivâsiler)* (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002), 47.

ortaya konmuştur. Eser içerdği konular sebebiyle “Abdest Risâlesi”, “Namaz Risâlesi” ve “İlmihal” gibi isimlerle de anılmıştır.¹⁵⁰

1.3.3. Vâni Mehmed Efendi

1.3.3.1. Hayatı

Kadıızâdeliler hareketinin üçüncü döneminin en önemli ve önde gelen şahsiyeti Vâni Mehmed Efendi'dir. Yaptığı faaliyetler ile sadece Kadıızâdeliler hareketinde değil XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ilim, siyaset ve dini hayatında da derin izler bırakmıştır. Asıl ismi Muhammed b. Bistam b. Rüstem bin Halil el-Hüseynî'dir.¹⁵¹ Soyu seyyid¹⁵² ailesine dayanmaktadır.¹⁵³ Doğum tarihi net olarak bilinmeyen Mehmed Efendi, Van'ın Gürpınar ilçesine bağlı Hoşap(Güzelsu) kasabasında dünyaya geldi.¹⁵⁴ Babası Bistâm Efendi'dir.¹⁵⁵ Babasının memleketinin Van olmasından mütevellit Mehmed Efendi'ye; Vâni, Vâni Efendi, Vâni Mehmed Efendi denilmiştir.¹⁵⁶ Ayrıca doğduğu ilçenin Hoşap olması sebebiyle el-Hoşâbî ismiyle de kayıtlarda kendisine yer bulmuştur.¹⁵⁷

Vâni Mehmed Efendi, henüz küçük yaşlarda iken yetim kalmış ve ninesi ile büyükbabasının gözetiminde yetişmiştir.¹⁵⁸ Olgunluk derecesine varınca ilim sahibi olmak için önce Van'a gitmiş ve buradaki bir medresede ilk eğitimini almaya başlamış, sonra yine ilim tahsili için Tebriz'e hareket etmiş fakat Râfızîlerden¹⁵⁹ çekinerek yolunu

¹⁵⁰ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadıızâdeliler Örneği*, 78.

¹⁵¹ Erdoğan Pazarbaşı, “Fezullah Efendi'nin Kayınpederi: Vani Mehmed Efendi”, *Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu*(Erzurum, 31 Ekim-2 Kasım 2014), ed. Ömer Kara, 189.

¹⁵² Hz.Peygamber'in Hz.Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır.

¹⁵³ Aydın Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadıızâdeliler*, 1.Baskı (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017), 123.

¹⁵⁴ Ferzende İdiz, “Malatyalı Niyâzî Mısrî İle Vâni Mehmed Efendi'nin Kâdıızâdeliler-Sivâsiler Olayındaki Çekişmeleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*(Malatya, 17-19 Kasım 2017), ed. Fikret Karaman, Nusret Akpolat, Mustafa Arslan (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,2018), 568.

¹⁵⁵ Mefaiz Hızlı, “ Vâni Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler”, *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu*(Kestel-Bursa, 7-8 Kasım 2009), ed. Mehmet Yalar, Celil Kiraz(Bursa, Emin Yayınları,2011), 22.

¹⁵⁶ Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâni Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”, 622.

¹⁵⁷ Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 362.

¹⁵⁸ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 95.

¹⁵⁹ Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı başlattığı isyan esnasında Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i meşrû halife kabul ettiği gerekçesiyle kendisini terkeden ilk İmâmîler'i, ardından ilk üç halifenin hilâfeti reddettikleri için bütün Şîî grupları, daha sonra da Şîî unsurları taşıyan bazı bâtinî grupları ifade eder.

Karabağ'a çevirmiş ve *Karabağ'a* gelerek buraya yerleşmiştir.¹⁶⁰ *Karabağ'da* XVII. yüzyılın önde gelen şeyhlerinden olan *Molla Nurettin*'in yanında on yıl kalmış ve talebelik yapmıştır. Kendisi daha çok hadis, tefsir, Türk Tarihi ve peygamberler tarihine ilgi göstermiş, tasavvuf tarikatlarının bazılarıyla ilgilense de bu yola girmemiş ve herhangi bir tasavvufi tarikatın mensubu da olmamıştır.¹⁶¹ Herhangi bir tasavvufi akıma dâhil olmadığı halde kendisinin “şeyh” olarak tanındığını görmekteyiz.¹⁶² Bu sıfatın tasavvufi bir akımdan ziyade kürsü vaizliğindeki şöhretinden geldiğini; âlim, üstad ve din büyüğü anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

Vânî Mehmed Efendi eğitim hayatını tamamladıktan sonra Erzurum'a gelmiş ve buraya yerleşerek vaizlik yapmaya başlamıştır.¹⁶³ Vaazlarında insanları doğru yola çağırarak, insanlara nasihat etmek en önemli öncüllerinden olmuştur. Vâni Mehmed Efendi sadece vaazlarıyla değil ilim meclislerinde yaptığı sohbetlerle de insanların beğenisini kazanmış, halk içinde tanınır hale gelmiş ve oldukça ünlenmiştir. Bu ünü sayesinde Erzurum'a yeni görevlendirilen dönemin Erzurum Beylerbeyi Fazıl Ahmed Paşa kendisiyle tanışmak istemiştir.¹⁶⁴ Fazıl Ahmed Paşa bu görüşmede Vâni Mehmed Efendi'den oldukça etkilenmiş ve kendisine saygı ile bağlanmıştır.¹⁶⁵ Vâni Mehmed Efendi için bundan sonraki hayatının dönüm noktası olan bu olay 1659 yılında gerçekleşmiştir.¹⁶⁶ Bundan sonraki hayatının dönüm noktası olarak nitelendirmemizin sebebi ise hiç şüphesiz kendisine İstanbul yolunun açılması ve sarayda kendisine bir yer edinecek olmasından dolayıdır. Kısa süre sonra Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Osmanlı sadrazamlığına atanmasıyla beraber Vâni Mehmed Efendi'yi de unutmamış ve İstanbul'a davet etmiştir.¹⁶⁷ İstanbul'a gelen Vâni Mehmed Efendi sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa sayesinde Sultan IV. Mehmed ile de tanışmıştır. Bu tanışmadan kısa bir süre sonra Padişah onu Yeni Camii vaizliğine daha sonra da Hâce-i Sultanlık¹⁶⁸ görevlerine atamıştır.

¹⁶⁰ Muhammet Raşit Akpınar, *Kadızedeliler ve Sivasiler Tartışması*, 1.Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 78.

¹⁶¹ Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 363.

¹⁶² İsmet Parmaksızoğlu, “Mehmed Efendi, Vanizâde”, *İslam Ansiklopedisi*, (Ankara:1976) , 13: 407.

¹⁶³ Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 363; Akpınar, *Kadızedeliler ve Sivasiler Tartışması*, 78.

¹⁶⁴ Yurttaş, “Med Vâni Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri”, 60.

¹⁶⁵ Pazarbaşı, “Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, 363.

¹⁶⁶ Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâni Mehmed Efendi”, 622.

¹⁶⁷ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadızedeliler*, 124.

¹⁶⁸ Padişah hocalığı.

IV. Mehmed Vâî Efendi'ye oldukça itibar etmiş, ona saygı göstermiş ve her fırsatta onu ödüllendirmiştir.¹⁶⁹ Vâî Mehmed Efendi 1669 yılında ise Şehzade Mustafa ve Şehzade Ahmed'in hocalığına da atanmıştır. Daha sonra Hünkâr Vaizliği görevi de kendisine verilince şehzade hocalığı görevini damadı ve öğrencisi olan Feyzullah Efendi'ye devretmiştir.¹⁷⁰ Hünkâr vâizi ve Padişah Hocası makamlarına layık görülen Vâî Efendi, IV. Mehmed'le birlikte Lehistan(1673) ve Çehrin(1678) seferlerine katılmıştır. Bu sırada padişahın yakın ilgi ve alakasına mazhar olmaya devam etmiştir.¹⁷¹ 1676 yılında ona İstanbul'un kapılarını açan, yakın dostu Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümüyle birlikte popüleritesini ve nüfuzunu kaybetmeye başladı. Ancak yine de Osmanlı sarayında pek çok konuda söz sahibiydi ve hatırı sayılır bir zenginliği de bulunmaktaydı.¹⁷²

1683 yılına geldiğimizde hem Osmanlı Devleti'nin kaderini hem de Vâî Mehmed Efendi'nin kaderini değiştirecek olan bir olay yaşanacaktı: II. Viyana Kuşatması. Sultan IV. Mehmed Avusturya ile var olan barış ortamını bozma taraftarı değildi. Ancak 1676 yılında ölen eski sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'yı ve onun dönemini gölgede bırakmak isteyen dönemin sadrazamı Kara Mustafa Paşa bu seferin yapılmasına oldukça istekliydі.¹⁷³ Bu isteği doğrultusunda Sultan IV. Mehmed'i sürekli ikna etmeye çalışıyor, ona sınır boylarındaki beylerden sahte belgeler ve bilgiler getiriyor ama yine de sultanı ikna noktasında muvaffak olamıyordu. Kara Mustafa Paşa, çabalarından bir nihayet alamayınca, padişahın çok sevdiği ve kıymet verdiği hocasını devreye sokmaya karar verdi. Kara Mustafa Paşa'nın telkinleriyle harekete geçen Vâî Mehmed Efendi vaazlarında sürekli bu konuyu işler, padişah huzurundaki sohbetlerde de bu konuyu dillendirir oldu. Bir yanında sadrazamının telkinleri ve sınır boylarındaki beylerden gelen –sahte- bilgiler, bir yanında da çok sevdiği hocasının bu seferi sürekli gündeme getirmesi sonucunda Sultan IV. Mehmed sefere çıkmaya ikna oldu ve ordu hazırlıklara başladı.¹⁷⁴ Sultan IV. Mehmed kuvvetli bir hatip olan Vâî Mehmed Efendi'yi de bu sefer de ordu

¹⁶⁹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 95.

¹⁷⁰ Yurttaş, "Vâî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri", 61.

¹⁷¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 95.

¹⁷² Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 275.

¹⁷³ Selim Hilmi Özkan, "II. Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18(Ağustos 2007):191.

¹⁷⁴ İdiz, "Malatyalı Niyâzî Mısırî İle Vâî Mehmed Efendi'nin Kâdızâdeliler-Sivâsiler Olayındaki Çekişmeleri", 568. ; Pazarbaşı, "Vâî Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 366.

vaizi¹⁷⁵ olarak görevlendirdi. Ordunun ve -siperlerde dahi- askere moral veren, onlara motive edici konuşmalar yapan Vâni Mehmed Efendi'nin üstün çabaları yetersiz kaldı ve Osmanlı bu kuşatmadan başarısızlıkla ayrıldı.¹⁷⁶ Kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanmasının akabinde halktan ve çeşitli çevrelerden gelen sesleri azaltmak için Sultan; kuşatmanın teşvikçileri konumunda olan Kara Mustafa Paşa ve Vâni Mehmed Efendi'yi cezalandırdı. Kara Mustafa Paşa bu başarısızlığın cezasını sadece makamını kaybederek değil canıyla da ödedi. Padişah her ne kadar çok sevse de kuşatmanın –bir başka deyişle başarısızlığın- bir başka sorumlusu olan hocası Vâni Mehmed Efendi'yi de Kestel'e sürgüne gönderdi.¹⁷⁷

Yıllarca uğraşarak elde ettiği makamları bir anda kaybeden Vâni Mehmed Efendi sürgün edildiği Bursa'nın Kestel ilçesinde çok yaşamadı. Buradaki bazı imar ve yerleşke faaliyetlerinden sonra 12 Ekim 1685 yılında vefat etti. Kestel'de yaptırmış olduğu camiinin bahçesine defnedildi.¹⁷⁸

1.3.3.2. Eserleri

Vâni Mehmed Efendi, XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde meydana gelen dini-siyasi olaylarla yakından ilgilenmiş ve bu konularla ilgili kendi görüşlerini belirttiği bazı eserleri kaleme almıştır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu kendi fikirlerini destekleyici nitelikte yazmış olduğu risâlelerdir. Ayrıca Vâni Mehmed Efendi kendi döneminde çokça okunan bazı eserlere de haşiyeler yazmıştır. Bu kısımda Vâni Mehmed Efendi'nin yukarıda anlatılan eserlerine değineceğiz.

a) Araisü'l-Kur'an ve Nefaisü'l-Furkan ve Feradisü'l-Cinan: Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssaların bir tefsiri mahiyetindeki bu eser Arapça olarak kaleme alınmış olup iki bölümden meydana gelmektedir.¹⁷⁹ Eserin birinci bölümünde; âlemin yaratılışından başlayarak Kur'an-ı Kerim'de adı geçmekte olan peygamberlerin kıssalarını anlatan ayetlerin tefsiri yapılmıştır. İkinci bölümde ise Hz.Muhammed'in

¹⁷⁵ Osmanlı'da ordu vaizi, askerleri cihada teşvik etmek ve ordunun muvaffakiyetine dua etmek için seferlerde ordunun yanında bulundurulanan kimselerdir.

¹⁷⁶ Hamza Konuk, *Vâni Mehmed Efendi'nin Münşe'âtı* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001), 11.

¹⁷⁷ Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 366-367.

¹⁷⁸ Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 367.

¹⁷⁹ Vâni Mehmed Efendi, *Araisü'l-Kur'an ve Nefaisü'l Furkan ve Ferasidü'l-Cinan*(Kayseri: Yazma Eserler, 21525.)

hayatı, doğumundan vefatına kadar çeşitli ayet ve hadislerle değinilerek anlatılmıştır. Bu bölümün sonunda ise Hz.Ebubekir'in halifeliliği ve onun döneminde ortaya çıkan yalancı peygamberlerle mücadelesine değinilmiştir.¹⁸⁰

b) A'mâlû'l-Yevm ve'l-Leyl: Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinde yazılan bu eser risâle türündedir. Vâni Mehmed Efendi'nin sabah ve akşam ettiği dualar bütünüdür. Vâni Mehmed Efendi din kardeşlerini uyarak esere giriş yapar.¹⁸¹ Bu noktada bir analiz yapacak olursak; sufilerin yaptığı zikre bid'at diyen ve şiddetle karşı çıkan, Kadızâdeliler'in lideri konumundaki Vâni Mehmed Efendi'nin böyle bir eser ortaya koyması oldukça manidardır.

c) Münşe'at: Talik hattı kullanılarak Türkçe yazılan bu eser Vâni Mehmed Efendi'nin IV. Mehmed ve dönemin önde gelen isimlerine yazdığı mektupları içerir.¹⁸² Ayrıca eserde Sultan IV. Mehmed için yazılmış dualardan oluşan bir bölüm de yer almaktadır.¹⁸³

d) Tasavvufi Bida'tlardan Sakınmaya Dair Olan Risâle

Vâni Mehmed Efendi bu eserinde Müslümanları bida'tlara karşı uyarır ve Hz.Muhammed'in sünnetine uymaya davet eder.¹⁸⁴

e) Tatarhânî'ye Ta'likât: Fıkıh alanında yazılmış bir eserdir.¹⁸⁵

f) Mebhâs-ı Tâûn: Hz.Ömer döneminde Şam vilayetinde çıkan taun hastalığını ve süreci anlatan risâle türünde yazılmış bir eserdir.¹⁸⁶

g) el-Hilyetü'l-Manzûme: Bu eserde Vâni Mehmed Efendi'nin yazdığı 28 mısradan oluşan Arapça bir şiir bulunmaktadır.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Pazarbaşı, "Feyzullah Efendi'nin Kayınpederi: Vâni Mehmed Efendi", 195.

¹⁸¹ Vâni Mehmed Efendi, *Duanâme*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 1164:1).

¹⁸² Vâni Mehmed Efendi, *Münşeât*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4308).

¹⁸³ Konuk, *Vâni Mehmed Efendi'nin Münşe'âtı*, 16.

¹⁸⁴ Vâni Mehmed Efendi, *Risâle fî Kerâhiyât el-Cehr bi'z-Zikr*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3819/2).

¹⁸⁵ Vâni Mehmed Efendi, *Tatarhâniye Ta'likat*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3762/6).

¹⁸⁶ Pazarbaşı, "Feyzullah Efendi'nin Kayınpederi: Vâni Mehmed Efendi", 195; Vâni Mehmed Efendi, *Mebhâs-ı Tâûn*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 220/17).

¹⁸⁷ Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 369; Vâni Mehmed Efendi, *el-Hilyetü'l-Manzûme*(İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 2121/2).

h) Hâşiye alâ tefsîri'l-Beydâvî fî kavlihî Teâlâ “zâlike bimâ kaddemet eydüküm”: Beydavî'nin yapmış olduğu tefsirin Al-i İmran suresinin 182.ayetinin tefsirine Vâni Mehmed Efendi tarafından yazılmış bir haşıyedir.¹⁸⁸

ı) Ekmeleddîn'in Hidaye Hâşiyesine Ta'likat: Hidaye'nin, Kitabı's-sulh bölümüne yazılmış bir ta'likâttır.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Kılıç, “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâni Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”, 629; Vâni Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ tefsîri'l-Beydâvî fî kavlihî Teâlâ “zâlike bimâ kaddemet eydüküm”*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3600:5).

¹⁸⁹ Vâni Mehmed Efendi, *Ekmeleddîn'in Hidaye Hâşiyesine Ta'likat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3762/5).

İKİNCİ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER TARAFINDAN GÜNDEME GETİRİLEN KONULAR

2.1. Bid'at

Kadızâdeliler Hareketi'nin etkin olduğu XVII. yüzyılda en çok öne çıkan kavram bid'ât kavramıdır. Bid'at kavramı genel olarak, Hz. Muhammed ve sahabeden sonra dine ve günlük hayata dair ortaya çıkmış her şeyi kapsayan bir anlam genişliğine sahiptir. Bu nedenle bid'at, “Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ve dinde bir eksilme ve artma özelliği taşıyan her şey” anlamında da kullanılmıştır.¹⁹⁰ Genellikle sünnetin zıddı manasında kullanılmış ve Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkan şeyler bid'ât olarak tanımlanmıştır. Hz. Muhammed devrinden sonra çıkan yeni şeylerden dinin temel esaslarına ve ruhuna uygun olmayanlar bid'ât ve merdut olarak görülmüştür.¹⁹¹ Şafii ve Hanbeliler tarafından kabul edilen ve Kadızâdeliler olayında görüldüğü gibi her yeni bid'at olarak nitelendirme durumu, farklılaşan toplumsal koşullar karşısında kitlelerin görüş ayrılıklarının meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.¹⁹²

Bid'at kabul edilen yeniliklerin ortaya çıkması ve İslâm toplumu arasında yayılmasıyla ilgili pek çok sebep gösterilebilir. İslâmiyet'in küçük bir zaman dilimi içerisinde, farklı sosyal ve kültürel oluşumların bazı unsurları İslâmi bir kimliğe bürünerek yeni dönemde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca İslâmi kural ve hükümlerden bazılarının yeni Müslüman olmuş kimseler tarafından yanlış anlaşılması veya İslâmiyet öncesi kültür mirasının etkisiyle yanlış yorumlanması da bid'atların İslâm'a girişine zemin hazırlamıştır.¹⁹³

İbn Teymiyye'den İmam Birgivi'ye ve ondan da Kadızâdeliler'e kadar uzanan gelenekçi silsilede anahtar kelime, “bid'at”tır. İbn Teymiyye, bid'atle mücadeleyi cihad olarak kabul eder: “Bid'at ehline karşı çıkan mücahiddir” der.¹⁹⁴ O'na göre, “İslâm'da ilk

¹⁹⁰ Rahmi Yaran, “Bidat”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 129-130.

¹⁹¹ İbrahim Baz, *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 1. Baskı (Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2019), 129.

¹⁹² Baz, *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 128.

¹⁹³ Yaran, Bidat, 130.

¹⁹⁴ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, trc. Ahmet Önkal- M.Sait Şimşek- İbrahim Sarmış (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1988), 4: 22.

çıkan bid'at, Haricilik ve Şiilik bid'atıdır.”¹⁹⁵ Dinin asıl kaynağı konumunda olan kitapları ve sünneti mutlak doğru kabul eden, bu bağlamda da aklı dışlayan diğer Selefi hareketler gibi, Kadızâdeliler de bidat ile savaşlarının sınırlarını olabildiğince geniş tutmuşlardır. İbn Teymiyye'ye, oradan Kadızâdeliler'e olmak üzere benzer görüşleri bulunan bu yapılarda bid'ât, İslâm'ın korunması için dikkat edilmesi gereken temel unsur olarak görülmüştür.¹⁹⁶

İbn Teymiyye'den sonra İmam Birgivi de bid'at konusu üzerine görüşler serdetmiştir. Yazmış olduğu vasiyetnamesinde Birgivi bid'atleri üçe ayırmıştır:

1. İ'tikâdda bid'at: Ehl-i sünnet itikâdına uymayan, ne kadar itikâd varsa, hepsi itikâdda bid'attir. Bazısı küfre varmıştır. Bazısı varmamıştır. Fakat hepsi de büyük günahlardan kötüdür. Hatta adam öldürmekten ve zinadan fenadır.¹⁹⁷

2. Amelde bid'at: Bu da kötü ve dalâlettir. Fısktır. Bilhassa sünnet-i müekkedeye muhalif ve zıt olup onu yapmakla sünnet-i müekkedeyi terk etmek gerekirse, daha büyük sapıklıktır. Sakınmak lâzımdır.¹⁹⁸

3. Âdette bid'at: Yapılmasında sapıklık ve doğru yoldan ayrılma yoktur. Fakat yapmamak daha iyidir.¹⁹⁹

Kadızâdeliler, Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkan sosyal hayatın vazgeçilmez ögesi konumunda olan kaşık gibi öğeleri dahi bid'ât kavramının içerisinde görmüşlerdir. Kadızâdeliler'in XVII. yüzyılda ortaya attığı pek çok konu da bid'ât yelpazesini oldukça geniş tutmalarıyla ilintilidir. Kadızâdeliler özellikle tasavvuf erbabının ve tekke müridlerinin yaptıkları pek çok davranışı bid'at olarak görmüşlerdir. “*Her sonradan yaratılan bid'attir ve her bid'at dalâlettir.*”²⁰⁰ Bu hadisi sık sık dile getiren Kadızâde Mehmed Efendi, bu hadis üzerinden sufileri ve ehl-i bid'ât'ı tenkit etmiştir.²⁰¹ Kadızâdeliler'in bid'ât olarak tanımladığı kavramlara bakacak olursak: Sema, devran,

¹⁹⁵ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 3: 235.

¹⁹⁶ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadızâdeliler*, 148.

¹⁹⁷ İmam Birgivi, *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*, sad. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınları, 2009), 264.

¹⁹⁸ Birgivi, *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*, 264.

¹⁹⁹ Birgivi, *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*, 264.

²⁰⁰ Muslim, Cum'a, 43

²⁰¹ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadızâdeliler*, 150.

nafile namazların cemaatle kılınması, cehrî zikir, teganni, kaşık kullanımı, tütün ve kahve içme gibi öğelerdir.²⁰²

Kadıızâdeliler'in bid'at anlayışını daha iyi anlayabilmek için Kadıızâdeliler Hareketi'nin ikinci döneminde ön plana çıkan Vaiz Türk Ahmed'le bir dinleyici arasındaki diyalogu incelememiz önemlidir:

Dinleyici Kişi: Peygamber zamanında şalvar ve don yoktu, şu halde sizlere göre bunları giymek bid'attır, onları da kaldırır mısınız?

Türk Ahmed: Evet, men ederiz, izar ve peştamal kuşansınlar.

Dinleyici: Kaşık kullanmak da bid'attır. Onu ne yaparsınız?

Türk Ahmed: Taamı elleriyle yesinler, ellerine bulaşmakla ne lazım gelir?

Dinleyici bu noktadan sonra sinirlenmiş ve Türk Ahmed'e, "Efendiler! Siz, halk-ı âlemi soyup baldırı çıplak çöl Arabı kıyafetine bürümek istersiniz" diyerek tepki göstermiştir. Konuşmaya şahit olan oradaki bir başka kimse ise, "Kaşıklar yasak olunca kaşıkçı esnafı ne yapsın" diye sormuştur. Bu soru üzerine Türk Ahmed, "Misvak ve tespih yapıp onunla geçinsinler" cevabını vermiştir.²⁰³

Kadıızâde Mehmed Efendi, yazmış olduğu risâlede bid'atların Hz. Peygamber'e ve tüm âlimlere iftira teşkil ettiğini şu sözlerle ifade eder:

Bir kimse iki yüz yirmi dört sahan yemek hazırlasa, misafirlerine ikram etse, misafirler de onca yemek dururken başka yemeklere yönelse ve ikramdan yüz çevirse bu ne derecede doğru olur? İşte bunun gibi Peygamber de kendisinin buyurduğu ve işlediği ibâdetlerin yüz çeviren ve sonradan uydurulan bu di'atlere yönelenlerden acı duyar. Şu durumda cemaatle kılınması meşru olmayan namazların cemaatle kılınabileceğini söylemek Şari Teâla üzerine iftiradır. Cahil müptedilerin peyda ettikleri namazlar, başta Peygamber Efendimize olmak üzere tüm âlim ve fakihlere iftira niteliği taşır.²⁰⁴

Üstüvânî Mehmed Efendi de bâtil ve bid'at olan şeye "haktır, ibâdettir" şeklinde yaklaşılmasını da bid'at sayar, hatta bu durumun kişiyi küfre kadar götüreceğini söyler.²⁰⁵ Kadıızâdeliler Hareketi'nin son dönem lideri konumunda olan Vânî Mehmed Efendi de,

²⁰² Baz, *Kadıızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 129.

²⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 365.

²⁰⁴ Kadıızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Kadıızâde*, 74-80.

²⁰⁵ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadıızâdeliler*, 150.

mezhep imamlarına bazı konularda muhalefet edenlerin de ehl-i bidat kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu görüşünü yazmış olduğu risâlede şu şekilde dile getirir: “ Her kim mezhebini taklit ettiğini iddia eder ve ona bir hükümde muhalefet ederse bid’ât işlemiş olur, fiska düşer ve mezhebinden çıkar. Bu kişinin bu fiili yapmaktan men edilmesi ve tedip edilmesi gerekir.”²⁰⁶

Sonuç olarak, Kadızâdeliler Hareketi Hz. Muhammed’den sonra ortaya çıkmış olan pek çok şeyi bid’at olarak kabul etmişlerdir. Özellikle kaşığın bile bid’ât olarak tanımlanması meselesinde görüldüğü gibi, Hz. Muhammed’den sonra ortaya çıkan dünyevi ve dini her şeyin bid’ât kavramı içerisinde ele alınması, akılla uzlaştırmaktan uzak ve anlaşılması güç bir durumdur.

2.2. Tasavvuf Ritüelleri

Kadızâdeliler’in özellikle itiraz ettiği, eserlerinde karşı çıktığı konulardan en önde geleni hiç şüphesiz tasavvufi tarikatlarda yapılan ritüellerdir. Bu ritüellerin en başında ise semâ, devran ve raks gelmektedir.

Semâ, sözlük anlamı olarak “ışitmek, duymak, dinlemek; işitilen söz, güzel ses, iyi şöhet” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufi gelenekte ise semâ kelimesi “sûfinin kendisine gelen vâridi işitmesi ve işittiğini kalbe aktarması” manasını karşılamaktadır.²⁰⁷ Devrân ise; bir vaazın, okunan Kur’an ayetlerinin veya ilahinin etkisiyle duyulanan ve coşan bir sûfinin çok defa gayri ihtiyari olarak yerinden fırlayıp dönmeye başlamasına denir. Devrân bir sûfinin tek başına dönmesiyle olduğu gibi bazen derviş cemaatinin topluca ayağa kalkıp dönmesiyle de gerçekleşebilir. Devrân sûfinin isteği dışında meydana gelirse makbul olarak kabul edilir. Ancak ilk tasavvuf mensupları iradeli olarak yapılan devrânı hoş karşılamamışlardır.²⁰⁸ Raks ise müzik eşliğinde oynama manasına gelmektedir.²⁰⁹

Kadızâdeliler’in sema, raks ve devranla ilgili düşüncelerine değinmeden önce yalnız Kadızâdeliler’in değil, diğer pek çok önde gelen âlimin de bid’at ve hurafe karışmış bu tür tasavvufi ritüellere karşı olduğunu belirtmemiz gerekir. Örneğin Kadızâdeliler

²⁰⁶ Vâni Mehmed Efendi, *Tasavvufi Bidatlerden Sakınmaya Dair Risale*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 406, 190b.

²⁰⁷ Semih Ceyhan, “Semâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 455.

²⁰⁸ Süleyman Uludağ, “Devrân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9: 249.

²⁰⁹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 130.

Hareketi'ne benzer fikirler taşıyan İbn Teymiyye konu hakkında şunları söyler: “*Semâyı, bir ibâdet ve Allah’a yakınlık sağlayan bir vesile olarak görenler kimi hususlarda müşriklere yaklaşmaktadır.*”²¹⁰ İbn Teymiyye bu şekilde görüş belirterek böyle bir ibâdet şeklinin Hz. Muhammed döneminde de görülmediğini, ondan sonra gelen tâbiîn ve tebe’u’t-tâbiîn dönemlerinde de görülmediğini söyler.²¹¹ İslâm dünyasının önde gelen âlimlerinden olan Gazzâlî ise sema, raks ve teganni gibi konularda tasavvuf ehlinin düşünceleriyle şer’î kurallar arasında bir orta nokta üretmeye çalışmıştır.²¹² Osmanlı döneminin önde gelen âlimlerinden ve Şeyhülislâmlarından olan Ebusuud Efendi ve Kemalpaşazâde ise cezbe hali olmadan yapılan semanın caiz kabul edilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Kemalpaşazâde her ne kadar bu konuda ortaya koyduğu görüşünü daha sonradan değiştirmiş olsa da “Sufilerin halka olup dönerek ve ayaklarını yere vurarak zikir yapmalarının ibâdet değil, bir raks olduğunu, raksın ise haram olduğuna dair ümmetin icma ettiğini, dolayısıyla onu helal sayanların küfre gireceklerini ileri sürmüştür.”²¹³

XVII. yüzyıl Şeyhülislâmlarından olan Minkârizâde Yahya Efendi de semâ, raks ve devran gibi tasavvufi ritüelleri sapkın davranışlar, çirkin fiiller ve yakışsız işler olarak nitelendirir. Kadızâdeliler’in, sufilerin yapmış olduğu zikirlerle karşı durduğu gibi Şeyhülislâm Yahya Efendi de sufilerin bu davranışlarına karşıdır. Yahya Efendi, tasavvufi gruplardan olan Mevlevilerle ilgili bir değerlendirmesinde şunları dile getirir: “Tâife-i Mevlevîler dahi semâ nâmında olan dönmelerini veâlât-ı melâhîden olan def’u kudûm u ney isti’mâllerini bi’l-külliyeye terk idüp âdâb-ı şerî’at-ı mutahharayı kemâl-i ri’âyet ile Mesnevîhânın şürûtiyle hadîs-i şerîf naklen ve sâir va’z u tezkîri istimâ’ itmek gerekdir.”²¹⁴ Buna karşın Şehyülislâm Zenbilli Ali Efendi, deveran ve raksı oyun olarak görmemiş ve ibâdet noktasında olduğunu belirterek bu hususta sûfilere destek vermiştir. Çünkü önemli olan gaye, maksat ve niyettir. Birgivî Mehmed Efendi de tam olarak bu

²¹⁰ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 3: 364.

²¹¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 132.

²¹² Tonga, *Osmanlı’nın Paralel Devleti Kadızâdeliler*, 155.

²¹³ Ferhat Koca, “Osmanlı Fakihlerinin Sema, Raks ve Deveran Hakkındaki Tartışmaları”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 59 (2004): 59.

²¹⁴ Mevlevîler dahi semâ adındaki dönmelerini ve musiki aletlerinden olan def, kudûm ve ney kullanmalarını tamamen terk edip şeriat kurallarına uygun olarak Mesnevîhânın hadis-i şerif nakli gibi vaaz ve nasihatler okumalıdır. ; Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 133.

duruma karşı çıkmıştır. Raks ve semanın ibâdet maksadıyla yapılması sebebiyle insanı küfre kadar götürebileceğini belirtmiştir.²¹⁵

Kadızzâde Mehmed Efendi'nin öğrenciliğini de yapan Kâtip Çelebi, Halvetileri raks ve deveran noktasında eleştirmiştir. Mürit toplamak suretiyle ayak takımının tekkeye üşüşmesine sebep oldukları ve bunlar arasında birçok kimsenin raks ve devranı bir geçim vasıtası haline getirdiği için onları tenkit etmiştir.²¹⁶

Kadızzâdeliler Hareketi'nin konu üzerindeki düşüncelerine gelecek olursak Kadızzâde Mehmed Efendi semâ ve devrânı haram olarak görmektedir.²¹⁷ Hatta bu konudaki düşüncesini bir ileri boyuta taşıyarak semâ ve devran yapılan mekânda namaz kılınamayacağını belirtir. Böyle bir mekânda namaz kılınabilmesi için buranın temizlenmesi gerektiğini ve mekânda bulunan eşyaların dahi bu ayinden dolayı kirlenmesi sebebiyle yıkanması gerektiğini belirtir. Ancak bu temizleme işlemi yapıldıktan sonra namaz kılmanın caiz olacağını söyler.²¹⁸ Üstüvânî Mehmed Efendi ise hareketin kendisinden önceki lideri olan Kadızzâde Mehmed ve fikri referanları olan Birgivî Mehmed Efendi'yi destekler nitelikte olan şu sözleri kaleme alır:

Sufilerin vecd ve raks diyerek yaptığı şeyi, İsrailoğulları'nın Sâmirîsi icat etmiştir. Def çalmak ve raks etmek, bu esnada saç başı açmak, elbiseyi parçalayarak kendinden geçmek, bağırarak, sıçramak ve yere kapaklanmak haramdır, en azından tahrimen mekruhtur. Tüm bu fillerin Kuran okurken bile yapılması doğru değildir. Raks etmeyi Allah emretmemiş, peygamber sünnet kılmamıştır. Böyle bir amel olduğuna dair imamlardan da bir rivayet sadır olmamıştır. Dolayısıyla sufilerin ayinleri sırasında düdük, def veya başka bir çalgı aleti çalmaları doğru değildir. Bu tarz davranışlar akıl sahibi kimselere makul gelmemelidir. Zira tamamı dinde aslı olmayan oyun ve eğlenceden ibarettir.²¹⁹

Üstüvânî Mehmed Efendi, Kadızzâde Mehmed Efendi'nin raks ve sema yapılan yerdeki namaz üzerine görüşünü bir ileri boyuta taşıyarak şunları söyler: “*Raks ve semâ mahallindeki eşyanın üzerinde namaz kılmanın caiz olmadığını; bunların iyice yıkanması*

²¹⁵ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadızzâdeliler*, 156.

²¹⁶ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk*, 32-34

²¹⁷ Hüseyin Yurdaydın, “Türkiye'nin Dini Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (1961): 117.

²¹⁸ Baz, *Kadızzâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 133.

²¹⁹ Üstüvânî Mehmed Efendi, *Fevâidu'l-Kebîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2770, 180.

gerektiği ve hatta yerin de kazılarak toprağın atılmalıdır”²²⁰ Üstüvânî Mehmed Efendi bu konudaki görüşlerini desteklemek için mezhep imamlarının görüşlerine başvurmuş ve bu görüşleri İbn al-Hac’ın *Kitab-ı Medhal* isimli eserinden şu şekilde aktarmıştır:

Ebu Hanife’ye göre üzerinde devr ve raks yapılan eşya üzerinde namaz kılmak caiz değildir, ta kim yumayınca, toprağını kazıyıp yabana atmayınca. İmam Malik ise konu üzerinde sema, devr ve raks olan yerde hazır olan kimseler fasık olur ve helal itikat edenler mürtet olur şeklinde görüş belirtmiştir. Ahmed bin Hanbel’e göre ise, devr ve raks olan yerde hazır olan kimseler adaletten düşer ve şehadeti kabul olmaz.²²¹

Ayrıca Üstüvânî, risâlesinde sesli zikrin İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren uygun görülmediğini de ifade etmiştir. Üstüvânî, görüşüne delil olarak şunları söylemektedir:

Devran ve raksın kesin surette haram olduğunun delili şu olaydır: Sahabiden İbn Mes’ûd, mescitte avazları çıktığı kadar bağırarak Rasulullah’a salavat getiren ve bu esnada kendilerini yere atıp kapayan birkaç adamı, bid’at işleme gerekçesiyle ve Peygamber(sas) zamanında böyle uygulamaların bulunmadığını hatırlatarak mescitten çıkarmıştır. Buradan hareketle, vecd veya muhabbet ismi altında dönen, bağırıp çağıran ve kendilerini yerlere atan sufiler de bidat ehilidirler ve tamamını bu işten mentmek gerekir. Sufilik davasında olan kişilerin raks ve semâ etmesinin haram olduğunu pek çok fıkıh ve fetva kitabı kaydetmiştir. Semâ ve devran edenlerin meclislerinde oturmak dahi haramdır. Raks ve musiki, gûnahtta davul ve zurna ile eşdeğerdedir. Sufiler, dört mezhebin dışında bir mezhebi temsil eder ve bu mezhep tamamen betalet ve cehalettir.²²²

Kadıızâdeliler Hareketi’nin son döneminin lideri olan Vânî Mehmed Efendi de *Risâle fi Keraheti Cehri Zikr* adlı eserinde semâ ve devran üzerine özetle şunları aktarır: “Devran, semâ ve dolayısıyla sesli olarak yapılan zikirler, oyun ve eğlenceden ibarettir. İbadet olarak kabul edilmemelidir; aksi şekilde düşünenler kâfir olurlar. Cenaze merasiminin yapılacağı sırada sesli zikretmek de caiz değildir. Ses çıkarmak yerine sessiz olup tefekkür etmek daha doğrudur. Bu gibi ritüellerin insanlar üzerinde gösteriş ve riyaya sebep olma ihtimali yüksektir. Raksın mucidi Hz. Musa zamanında Samiri isimli

²²⁰ Yüksel Göztepe, “Osmanlı’da Bir Fikri Mücadele: Kadızâde-Sivasi Tartışmaları”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasiler Ulusal Sempozyumu*, ed.Abdüsselam Bulut (Sivas: Hümam Vakfı Yayınları, 2011), 123.

²²¹ Hüseyin Yurdaydın, “Üstüvânî Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1962): 76.

²²² Üstüvânî, *Fevâidu’l-Kebîr*, 179.

şahıstır. Sufilerin deveranı raksa benzediğinden ‘bir kavme benzeyen onlardandır’ hadis-i şerifi gereğince yaptıkları iş haramdır.”²²³

2.3. Kabir Ziyaretleri

Kabir ziyareti, İslâmiyet tarihi göz önünde bulundurulduğunda, dine bid’atlerin fazlasıyla karıştığı bir noktadır. Hz. Muhammed, cahiliye döneminde mezar başlarında yapılan uygulamaların ortadan tamamen kalkması için ilk başta kabir ziyaretlerini yasaklamıştır. İslâmiyet Arap toplumunda tam olarak oturduktan ve geriye dönüşün olmayacağını gördükten sonra Hz. Muhammed öncelikle kendisi kabir ziyaret etmiş ve sahabelerine de kabir ziyareti üzerine tavsiyeler vermiştir.²²⁴ Hz. Muhammed’in vefatından sonra özellikle dört halife döneminde fetih hareketlerinin artmasıyla birlikte İslâm toprakları genişlemiş, bu genişlemeyle birlikte de pek çok yeni kültürle karşılaşmıştır. Bu farklı kültürde olan insanlar kendi geleneklerine göre kabir ziyaretlerine devam etmiş ve bu din dışı ögeler tekrardan kabir ziyaretlerini cahiliye izlerini taşıyan bir duruma sürüklemiştir. İslâm toplumu arasında bu durumun hızla yayılması sebebiyle de tarih boyunca âlimler bu konuyu hep gündeme getirmişlerdir. Bu konu hakkında görüş bildiren âlimlerden bazıları da bu çalışmamız ile yakından ilgili zatlardır. Gelecek paragraflarda bu âlimlerin görüşlerine değineceğiz.

Kadıızâdeliler’in bazı görüşlerini doğrudan dayandırdıkları âlimlerden olan İbn Teymiyye kabir ziyaretlerinde putperestlik dönemine ait ritüelleri hatırlatan davranışları şiddetle eleştirmiştir. İbn Teymiyye, kabirde yatan kimseden şefaât dilemek, kabir ziyaretlerindeki davranışlar ve kabre yönelip dua etmek gibi konulara karşı çıkmıştır.²²⁵ Bu eleştirisini desteklemek için de eserinde şunları kalem almıştır:

Eğer kabri başında Resulullah’ın duası, şefaati ve istiğfarını talep etmek meşru olsaydı, şüphesiz sahabe-i kirâm ve hakkıyla onların yolundan gidenler bunu diğerlerinden daha iyi bilip dana önce tatbik ederlerdi ve İslâm ulemâsı mutlaka böyle bir şeyi naklederdi.²²⁶

²²³ Tonga, *Osmanlı’nın Paralel Devleti Kadıızâdeliler*, 158.

²²⁴ Kürşat Demirci, “Kabir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 37-38.

²²⁵ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 158.

²²⁶ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, 1: 293.

İbn Teymiyye kabir ziyaretini eleştirdiği için dönemin âlimleri tarafından tekfir edilmiştir. Tekfir edilmesini müteakiben de hapse atılmış ve katledilmesine yönelik fetva verilmiştir. İbn Teymiyye hakkındaki bu ölüm kararından tövbe etmesi sayesinde kurtulmuştur.²²⁷

Kadıızâdeliler'in bir diğer ilham kaynağı olan İmam Birgivî de *Risâletün fî Ziyâreti 'l-Kubûr* adlı eserinde kabir ziyaretleri sırasında davranışları ve kabirlerin üzerine kubbe yapılmasını eleştirmiştir. Birgivî, kabir ziyaretinin ölümü hatırlamak, dünyadaki davranışlarına dikkat etmek için yapıldığı sürece yapılmasında herhangi bir beis görmemiştir. Onun şiddetle karşı çıktığı husus kabirlerin putlaştırılarak tapılması, üzerlerine heykeller yapılması ve işaretler konulmasıdır. İmam Birgivî, kabir ziyaretinde yapılan bid'atleri eserinde şöyle ele alır:

Yanında namaz kılmak, orayı tavaf etmek, öpmek, ellemek, yanak sürmek, toprağından almak; ölüye yakarak ondan yardım, rızık, afiyet ve çocuk istemek, borçlarının ödenmesini ve sıkıntılarının giderilmesini talep etmek...²²⁸

Kadıızâde Mehmed Efendi'nin öğrenciliğini de yapan Kâtip Çelebi XVII. Yüzyılda kabir ziyareti hususunda gördüğü bid'atleri şöyle sıralar:

Mezarlardan başka yollarda ulu ağaçlara iplikler bağlayıp kimi taşlara itibar edenler, hayvan makulesidir. Cismani ilaçlardan başka tedavi yoktur; tıp ilmi bunu anlatır. Otçu ve kökçü olanlar bitkilerin hassaları ne yüzdendir, bilirler. İslâmlıkta Hacerü'l-Esved'den başka taşı ve ağacı yüceltip ululamak yoktur; onda da nice sır ve hikmet vardır."²²⁹ "Mezarlara çırılar konulur, mumlar yakılır, kadınlar, çocuklar ve kıt akıl sahibi olan erkekler mezara yüzünü ve gözünü sürer, kandil yağıyla yağlanır. Bütün bunlar halk arasında adet olmuştur, kimse bundan vazgeçmez. Türbedarlar, mezar bekçileri ve mumcular da bu yolla geçinir. Bu konuda onlarla münakaşa ve mücadele yapmak aptallıktır. Zira faydası olmaz. Bildiklerinden geri kalmazlar."²³⁰

Kadıızâdeliler'e geldiğimiz zaman ise onların kabir ziyaretine tamamen karşı olmadıklarını gördük. Tıpkı Birgivî gibi onlar da kabir ziyareti esnasında yapılan bid'atlere şiddetle karşı çıkmışlardır. Halkı bu yoldan çevirmek için cami kürsülerinden

²²⁷ Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkhî Tartışmalar*, 132.

²²⁸ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 158-159.

²²⁹ Kâtip Çelebi, *Mizânu 'l-Hak*, 293.

²³⁰ Kâtip Çelebi, *Mizânu 'l-Hak*, 104.

kabir ziyaretlerinde yapılan bid'atler hakkında caydırıcı ve sert fetvalar vermişlerdir. Tarihçi Naima Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi'nin cenazesinin, Kadızâde'nin isteği üzerine zikirsiz ve tehilsiz olarak kaldırıldığını ve defnedildiğini ifade eder.²³¹ Üstüvâni Mehmed Efendi de kabir ziyaretleri hususunda Kadızâde Mehmed Efendi gibi düşünmektedir. Hristiyan adetlerinde olduğu gibi kabrin öpülmesini ve kucaklanmasını haram olarak değerlendirmiş ancak kabir ziyareti yapan kimsenin Fatiha ve üç İhlas okumasının caiz olduğunu ifade etmiştir.²³²

Kısaca belirtmek gerekirse Kadızâdeliler, kabir ziyaretine karşı çıkmamış aksine insanların İslâmiyet öncesi dönemlere geri dönerek veya başka toplumlara benzeyerek kabir başında yaptıkları bid'at hareketlerini eleştirmişlerdir. Cami kürsülerinden de insanları bu bid'atleri yapmaktan men etmek için konuyla ilgili vaazlar vermişlerdir.

2.4. Akli İlimlerin Tahsili

Osmanlı toplumundaki önemli dönüm noktalarından birisi de medreselerde aklî ilimlerin yavaş yavaş terk edilmesi ve bunun yerine nakli ilimlere önem verilmesidir. İnsanların günlük hayatlarını dine göre düzenlemelerinde rehberlik sağlayan fıkıh, pek çok insan için yeterli bir veri kaynağı konumundaydı. Felsefe ve kelim gibi aklî ilimlerin insanları tehlikeli tartışmalara da sürükleyebilmesinden çekinen halkın büyük bölümü, kendisine ahiret mutluluğunu getirecek sınırlı bilgi ile yetinmeyi tercih ediyordu. Halkta durum buyken 1570'li yıllarda ulema arasında da bu anlayışın yavaş yavaş yayılması Osmanlı ilmi geleneğine darbe vurmuştur. Bu yıllarda aklî ilimlerin gerilemesine, naklî ilimlerin ön plana çıkmasına sebep olan bazı durumlar vardır. Bu durumlardan ön plana çıkanlardan bazıları şu şekildedir: Hoca Sa'deddîn Efendi'nin tavsiyesi üzerine yeni bir rasathane kurulmuştur. Ancak Şeyhülislâm Ahmed Şemseddin Efendi vermiş olduğu *“Rasat yapmaya kalkışmak uğursuzluk getirir, küstahça âlemin gizlerini keşfetmeye çalışmak felaket getirir. Hangi ülkede buna girildi ise orası mamur iken harap olmuştur”*²³³ fetvasıyla dönemin padişahı III. Murad'a durumu iletmiştir. Yapımına 1576 yılında başlanılan rasathane Sultan III. Murad'ın emriyle 1580 yılında yerle bir

²³¹ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fıkıhî Tartışmalar*, 131-132.

²³² Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fıkıhî Tartışmalar*, 133.

²³³ Muharrem Çakar, *Siyasal İslam*, 1. Baskı (İstanbul: Çatı Kitapları, 2004), 159.

edilmiştir.²³⁴ 1580 tarihinde yaşanan bu gelişme akli ilimlerin terkedilmesinin tetikleyicisi olmuş ve Osmanlı medreseleri kendisini tekrar dönemine girmiş, matematik ve felsefe gibi ilimlerin tahsili azalmıştır.

XVII. yüzyıla geldiğimizde akli ilimlere karşı toplumda gelişen olumsuz düşüncelere, dönemin ünlü yazarlarından Kâtip Çelebi eseri *Mîzânü'l-hak*'ta değinir. Kâtip Çelebi'nin ifade ettiğine göre Osmanlı Devleti'nin ilk çağlarından Kanuni Sultan Süleyman dönemine gelinceye kadar hikmet ile şariat ilimlerini uzlaştıran gerçek düşünürler ve âlimler ün salmışlardı. Fatih Sultan Mehmed Han, Semaniyye Medreselerini Hâşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevâkıf derslerinin okutulması için yaptırmıştır. Oysaki sonradan gelenler onun bu amacını görmezden gelip akli ilimleri felsefiyattır diyerek kaldırdılar ve yerine Hidâye²³⁵ ve Ekmele²³⁶ derslerini okutmayı uygun gördüler. Tabi böyle olunca düşünce dünyası zayıflamış, yeni fikirler üretememiş ve durma noktasına gelmiştir. Öyle ki felsefenin yerine getirilen klasik dersler bile zamanla anlaşılabilir olmuştur. Doğu eyaletlerinden gelen eski usule göre okumuş âlimler de meydanı boş bulduklarından üstünlük taslamaya başlamışlardır.²³⁷ Kadızâdeliler'in ortaya çıktığı dönem olan XVII. Yüzyıl'ın hemen öncesinde yaşanan bu durumlar Kadızâdeliler'in de akli ilimlere mesafeli durması ve önceliği nakli ilimlere vermesiyle sonuçlanmıştır.

Kadızâde Mehmed Efendi ilimleri kendi içerisinde beş sınıfa ayırmıştır. Bu sınıflar: Farz-ı ayn, farz-ı kifâye, vâcip, sünnet ve bid'at ilimlerdir. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre ilim öğrenirken bu sıranın takip edilmesi de vaciptir. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre farz olan ilimler, ilm-i hâl, ilm-i fıkıh ve ilm-i itikaddır. Farz-ı kifâye olan ilimler ise sarf, nahiv, mantık ve belâğât gibi ilimlerdir.²³⁸ Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre içerisinde bulunduğu çağda insanlar ilim tahsil ederken bu sıralamayı göz ardı etmektedirler. Bu sıralamaya uymayan insanlar her ne kadar ilim öğreniyor olsa da sıraya uymadıkları için günaha düşmektedirler. İnsanların genellikle uğraştıkları ilimler, farz, vacip ve sünnet kategorisindeki ilimler olmayıp, bid'at ilim tahsilinden başka bir şey

²³⁴ Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, 1.Baskı (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006), 244.

²³⁵ Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fikhına dair eseri.

²³⁶ Ekmeleddin Bâbertî (786/1384)'nin *el-İnâye* isimli eseridir.

²³⁷ Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak*, 100.

²³⁸ Baz, *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 123.

değildir. Tahsillerinin başında ilmihal öğrenmeden diğer ilimlere geçen öğrenciden de hayır gelmez. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre farz ilimleri öğretmeden ve sıralamaya uymaksızın diğer ilimleri öğreten hocalar, dini yıkmaları için öğrencilerinin eline kazmakürek vermiş demektir.²³⁹ Kadızâde Mehmed Efendi ilmihal öğrenilmesi konusundaki görüşlerini bir ileri boyuta taşıyarak ilmihal bilmeyen bin askerin kendisinden daha küçük bir grup üzerine gitse bile muvaffak olamayacağından bahseder. Kadızâde Mehmed Efendi, İslâmiyet'in doğduğu yıllarda yeryüzü küfürle dolu olduğu halde Hz. Muhammed'i üstün kılan şeyin onun dini bilgisidir görüşünü de eserinde aktarır. Aradan geçen yıllar Müslüman asker sayısını azaltmamış aksine artırmıştır. Ancak Müslümanların eskisi gibi başarılı olamamasının sebebi ilmihal bilgilerinin olmayışından kaynaklanmaktadır.²⁴⁰

Kadızâde Mehmed Efendi bu görüşlerinde oldukça iddialıdır. Hatta ona göre bir seferberlik ilan edilse ve toplumun tamamı ilmihal öğrenmeye başlasa, bu durumda Müslümanların içine sızmış zındıklar ve zihniyeti bozuk kimseler bulundukları toprakları ve ülkeleri terk ederler ve geriye dindar bir toplum kalırdı. Kadızâde Mehmed Efendi bu fikirlerini desteklemek için de zaman zaman gerçeklik düzleminden uzaklaşmış ve mantık sınırlarını aşan hikâyelere başvurmuştur. Kadızâde Mehmed Efendi'nin bu konudaki görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi adına bu hikâyelerden bir tanesini paylaşmamız gerekirse, Kadızâde *Mebhas-i İmân* risâlesinde hikâyeyi şu şekilde aktarır:

Haccac bir gün zindandan 123 bin tutukluyu çıkarıp hepsini öldürür. İnsanlar son çare olarak onu anasına şikâyet edince, annesi “Onca adamı niçin öldürdün, niye zulmettin, sana sütümü helal etmeyeceğim oğul!” diye yakınır. Bunun üzerine Haccac da annesini yatıştıran şu cevabı verir: “Ey anne ben sana bir kişi göstereceğim, eğer onu öldürmeme izin verirsen bil ki diğer insanları öldürme hususunda da haklıyım.” Sonra, mesleği bahçıvan olan bir tutukluyu çağırarak, ona “bir kilo tohumdan ne kadar bağ çıkar” diye sorar, cevabını alınca yüz dirhemden ne kadar çıkacağını sorar, mesleğinin erbabı olan kişi cevap verince bu sefer bir taneden ne kadar çıkacağını söylemesini ister. Daha sonra, aynı kişiye namaz, abdest, iman hakkında sorular yöneltip cevap vermesini ister. Bahçıvan kendisinin ümmî olduğunu ve bunları bilmediğini itiraf edince Haccac'ın annesi, oğlundan bahçıvanı derhal katletmesini talep eder. Ve Haccac'ı bu olaydan sonra nice âlimler rüyalarında cennetlik olduğunu görmüşlerdir. İşte Haccac bugün aramızda olsa, binlerce kişinin öldürülmesi gerekir ve bunda haklıdır.²⁴¹

²³⁹ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*, 117.

²⁴⁰ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 253-254.

²⁴¹ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 258-259.

Kadıẓâdeliler Hareketi'nin bir diğerk temsilcisi olan Üstüvânî Mehmed Efendi de aklî ilimlerin tahsili noktasında Kadıẓâde Mehmed Efendi gibi düşünmüştür. Üstüvânî'ye göre akli ilimlerin öğrenilmesi haram değildir ancak öncelikle ilmihal öğrenilmesi elzemdir. Evlenmek isteyen bir kişinin eşine nafaka, elbise ve yemek temin edip ilmihal öğretebilecek durumda ise evlenmesini aksi durumda ise evlenmeyip oruç tutmasının gerekli olduğunu belirtmiştir.²⁴²

Hülasa, günümüzde Kadıẓâdeliler'i konu alan kaynakların pek çoğru Kadıẓâdeliler'in aklî ilimlere karşı olduğu savında birleşmiştir. Ancak Kadıẓâdeliler öncelikli olarak ilmihal eğitimi ve nakli ilimlerin öğrenilmesini esas görmüş bu ilimlerin tahsilinden sonra aklî ilimlerin tahsilinin de yapılabileceğini belirtmişlerdir. Kadıẓâde Mehmed Efendi'nin vaazlarında okuduğru ve yukarıda da değindiğimiz dörtlük ise yine önceliğın ilmihal bilgisine verilerek İslâm akidesinin korunmasının önemsenmesinden geldiğini görmekteyiz. Kadıẓâdeliler'in günümüze kadar ulaşan eserlerinde aklî ilimlerin okutulmasının haram olmasına dair bir bilgiye ulaşamadık. Bu sebeple de çalışmamızda Kadıẓâdeliler'in aklî ilimlere karşı olmadığı sadece önceliğının farklı olduğu sonucuna ulaştık.

2.5. Tütün

Tütün ve sigara kullanımı Kadıẓâde Mehmed Efendi'nin karşı çıktığı hususların başında gelmekte olup, toplumdan yok edilmesi gerekenler listesinde kendisine en üst sıralarda yer bulmaktadır. Bu sebeple Kadıẓâde Mehmed Efendi kaleme almış olduğu *Mebhas-i İman Risâlesi*'nde tütün için müstakil bir başlık oluşturmuş ve bu başlık altında otuz sayfa boyunca tütünü ve kötülüklerini anlatmıştır.

Tütün ve sigaranın Osmanlı topraklarına gelişini ve yayılışını dönemin ünlü tarihçilerinden olan Peçevi İbrahim Efendi eserinde şu şekilde kaleme alarak bizlere aktarmaktadır:

1009/1600 senesinde İngiliz kâfirleri getirdiler ve bazı rutubetli hastalıklara iyigilir diye sattılar. Ehl-i keyiften bazı yaran 'Keyfe iddiası vardır.' diye müptela oldular. Giderek ehl-i keyif olmayanlar dahi kullanır oldular. Hatta ulemanın büyüklerinden ve devlet ashabından niceleri sigara müptelası oldular. Kahvelerde reziller ve ayak takımının çok kullanımından kahveler gök tütün olup içinde olanlar birbirini görmemek

²⁴² Akpınar, *Kadıẓâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 118.

mertebeşine vardı. Sokak ve pazarlarda dahi lüle ellerinden düşmez oldu. Biri birinin yüzüne gözüne pöf pöf diye 120 sokak ve mahalleleri dahi kokuttular. Hakkında nice saçma sapan şiirler yazıp münasebetsizce okuttular...²⁴³

Tütün Osmanlı topraklarına girdikten sonra köyden büyük kentlere göç eden insanların ağırlıklı olarak işsiz olması ve işsiz olanların da toplanma mekânı olarak kahvehaneleri kullanmaları sebebiyle kendisine hızlı bir yayılma ortamı bulmuştur. İnsanların eski toplanma mekânları olan camileri terk ederek kahvehaneleri doldurması Osmanlı uleması tarafından sigaraya karşı bir düşmanlık beslemesine sebep olmuştur. Ayrıca tütün ve sigaranın İngilizler tarafından Osmanlı topraklarına getiriliş de tütünün bir kâfir âdeti olarak görülmesine neden olmuştur. Kadızâdeliler de “*Kim bir kavme benzemeye çalışırsa ondandır*”²⁴⁴ hadisinden yola çıkarak da tütüne en büyük tepkiyi veren grupların başında yerini almıştır.

Kadızâde Mehmed Efendi, yukarıda da değindiğimiz gibi *Mebhas-i imân* risâlesinde tütün üzerine müstakil bir bölüm oluşturmuş, bu bölümde sigaranın zararlarını, kötülüklerini ve yasaklanmasına sebep olan durumları anlatmıştır. Kadızâde Mehmed Efendi’ye göre tütün, İngiliz ve Yahudiler tarafından Osmanlı topraklarına kasten sokulmuştur. Tütünün Osmanlı coğrafyasına getirilmesindeki amaç Müslümanlardan intikam almak ve onları zayıflatmaktır. Osmanlı Devleti’nde bir milyon insan her gün büyük meblağlara denk gelen parayı tütün için harcamaktadır. Kadızâde sözlerini malını sigara için har vurup harman savuran kişilerin şeytanın yoldaşları olup, zulmün ve kötülüğün artmasına neden oldukları yönünde eleştirerek devam ettirmektedir. Tütün ve sigaranın yasaklanması için bir başka sebep de akla ve bedene hatta dine zarar veriyor olmasıdır. Bir şeyin bu üç öğeye birden zarar veriyor olması, onun haramlığına hükmetmek için yeterli bir sebeptir. İngilizlerin anlattıkları gibi başka başka hastalıklarına şifa bulmak için tütün içenler farklı ve daha ağır hastalıklara tutulmaktadırlar. Tütün tüm bu sebeplerden dolayı kullanan kişinin kötü bir ahlaka sahip olduğunun göstergesidir. Kadızâde Mehmed Efendi kaleme almış olduğu risâlede bu söyledikleriyle de kalmamış tütün içen kimselerin kâfirlerle haşr edilecek olduğundan bahsetmiş bu yüzden de bu kimseler defnedilirken yüzleri kibleye karşı değil tam aksi

²⁴³ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi 1-2*, Sad. Murat Uraz (İstanbul: Neşriyat Yurdu Yayınları, 1968), 2: 364-365.

²⁴⁴ Ebû Dâvûd, *Libâs*, 4/4031.

istikamete çevrilmelidir yönünde görüş belirtmiştir.²⁴⁵ Kadızâde Mehmed Efendi, tütün içen kimsenin kabirde azap göreceğini belirten ve gerçekçilikle yakından uzaktan alakası olmayan ancak halk arasındaki yaygın rivayetleri de düşüncelerini desteklemek bir de halkı tütünden vazgeçirmek için kullanmıştır. Buna duruma Kadızâde Mehmed Efendi'nin risâlesinden şu kesiti örnek olarak verebiliriz:

Yılda bir kere yorgunluğu def etmek için içilen sigara, ejderha olup içen kimse öldüğünde kefenine sarılıp onu cehenneme çeker.²⁴⁶

Kadızâde Mehmed Efendi görüldüğü üzere eserlerinde tütünün haram olduğunu belirtmiş ve bu yönde kendince kanıtlar üretmiştir. Bu kanıtların başında da ünlü âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini zikrederek kendi görüşünü desteklemeye çalışması yer almaktadır. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre yaşadığı dönemde müçtehid kalmamıştır. Bu yüzden de önde gelen âlimler tütünün haram olup olmamasıyla ilgili görüş belirtememişlerdir. Şayet müçtehitler yaşıyor olsaydı nasıl ki kendi dönemlerinde şapka giyenlerin ve kuşak kuşananların küfrüne hükmettilerse tütün içenlerin de küfrüne hükmederlerdi.²⁴⁷ Eflatun'un bir sözüne yer vererek görüşünü destekleyen Kadızâde eserinde şöyle demiştir:

Eflatun da sigara ve tuz olmasaydı insanların bin yaşına kadar yaşayabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁸

IV. Murad devrinde tütün ve sigaranın yasaklanmasıyla birlikte dönemin âlimlerinin de konuyu ele aldığını belirtir. Âlimlerin görüşlerini şu şekilde ifade eder:

Zamanımızda Padişahımız yasakladıktan sonra tütün yasak olup, içenlerin âsiler hükmünde olup, öldürülmelerinin câiz olduğuna dair bazı bilginler risâleler yazmışlardır.²⁴⁹

²⁴⁵ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 267.

²⁴⁶ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 270.

²⁴⁷ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 268. ; Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 124.

²⁴⁸ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 264.

²⁴⁹ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-i İmân*, 268.

Sonuç olarak Kadızâde Mehmed Efendi tütün kullanımını haram olarak görmüş ve tütünün haramlığına itiraz edenlere şöyle cevap vermiştir:

Haramlık tam sabit olmadığında ulu'l-emrin yasaklamasıyla terki lazım olup yasak olarak kabul etmeyenler zamanın sultanına muhalefet etmek nedeniyle öldürülmeleri vaciptir.²⁵⁰

Sultan IV. Murad'ın kahvehaneleri kapatması ve tütünü yasaklamasından sonra tütün kullananların katline verdiği bu fetva Osmanlı döneminde en tehlikeli fetvalardan bir tanesi olmuş ve oldukça kötü sonuçlar doğurmuştur. Nass'larda tütün hakkında açıkça bir hüküm bulunmazken, tütün haram ilan edilmiş, kullananlar devlete karşı isyan içinde kabul edilmiş ve öldürülmeleri caiz görülmüştür. Bu fetvadan sonra tarihçi Hammer eserinde naklettiğine göre başları kesilen, asılan, elleri ve ayakları çekiçe kırıldıktan sonra asılan pek çok tütün suçlusunun o dönemde İstanbul'da sıkça görülen bir görüntü olduğunu ifade eder.²⁵¹

2.6. Tasliye ve Musâfaha

Tasliye, sözcük anlamı olarak “dua, tazim ve rahmet” gibi manalara gelmektedir. Terim olarak ise “dua etmek amacıyla Hz. Muhammed’e salâvat getirmek” manasındadır. *Musâfaha* ise, tokalaşmak anlamına gelir. Yüzyıllar boyunca zamanla oluşan İslâmi anlayışta Peygamberimize salâvat getirilmesi, sahabe anıldığında tardiye yapılması ve diğer İslâm büyüklerinin rahmet ve hayır dualarıyla anılması karşımıza çıkan bir durumdur. Tasliye ve musâfahanın camilerde ve tekkelerde toplu bir şekilde yapılması meselesi de XVII. yüzyılda Kadızâdeliler tarafından gündeme getirilmiştir. İslâm âlimlerinin pek çoğuna göre, kılınan namazlardan sonra adeta namazın bir tamamlayıcısı olarak cemaatin birbiryle musâfaha etmesi bid’at olarak nitelendirilmiştir. İslâm âlimleri musâfahanın her ne kadar cemaati birbirine yakınlaştırmayı amaçlasa da namazlardan sonra gerçekleştirilmesi sebebiyle ibâdete bir şeyler katma neticesiyle sonuçlanabileceği belirtmişler ve bu endişeyle musâfahayı bid’at olarak nitelemişlerdir.²⁵²

²⁵⁰ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 6: 221.

²⁵¹ Baz, *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 169.

²⁵² Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 149-150.

Kadıızâdeliler Hareketi'nin liderlerinden olan Üstüvânî Mehmed Efendi konuyla ilgili belirttiği görüşünde özellikle Cuma ve bayram namazlarına dikkat çekmiştir. Çünkü musâfaha en çok Cuma ve bayram namazlarının akabinde cemaat arasında gerçekleştirilen bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstüvânî Mehmed Efendi Cuma ve bayram namazlarından sonra camide yapılan bu selamlaşmanın bid'at olduğunu, vakit namazlarından hemen sonra yine musâfaha yapılıyorsa onun da bidât ve haram olduğunu belirtmiştir. Dört mezhepte de musâfaha adı verilen bu davranışın yerinin olmadığını ve halkın musâfaha yapmasının men edilerek bu bid'at'ın kaldırılması gerektiğini savunur. Musâfahanın bid'at olarak değerlendirilmesinin sebebi Üstüvânî'ye göre cami içerisinde yapılması ve ibâdete dışardan bir şeyler katılmasıdır. Aynı selamlaşmanın cami dışında yapılmasında ise herhangi bir beis yoktur.²⁵³

Salavat getirme hususunda ise Kadıızâdeliler'in kaleme aldığı kaynaklarda herhangi bir itiraz bulunmamaktadır. Ancak Kâtip Çelebi, Kadıızâdeliler'in vermiş olduğu vaazlarda bu konuya da değindikleri ve bid'at olarak nitelendirdiklerinden ve halkı bu davranışlardan men ettiklerinden bahseder. Kâtip Çelebi, Kadıızâdeliler'in bu konuda kendilerini boşa yorduklarını zira salat ve selam getirmenin halk arasında artık yayılmış ve kalıcı hale gelmiş bir adet olduğundan bahseder. Bu yüzden bid'at dahi olsa onu yasaklamaya uğraşanlar boşuna zahmet çeker diyerek bu çabanın beyhudeliğini aktarmıştır.²⁵⁴

2.7. Kahvehaneler ve Kahve İçme

Kahve önce Anadolu'da yaygınlaşmış olup daha sonra ise 1554 yılında İstanbul'a getirilmiştir. Getirilişinden kısa süre sonra da yani 1555 yılında toplum içerisinde yaygınlık kazanmış ve İstanbul'da kahvehaneler açılmaya başlanmıştır.²⁵⁵ Kahve ve kahvehanelerin Osmanlı toplumunda yaygınlaşmasını, âlimlerin bu konudaki tutumunu ise tarihçi İbrahim Peçevi şu şekile anlatır:

Halep'ten Hakem adlı bir herif ve Şam'dan Şems adlı bir zarif' gelip Tahtakale'de büyük bir dükkân açarak kahve satmaya başlamışlar. Keyfe müptela bazı ehli keyif, özellikle oku yazar taifesinden nice zarifler toplanırlardı. Yirmişer, otuzar yerde meclis durur oldu. Kimi kitap ve güzel şeyler okur, kimi tavlâ ve satrançla meşgul olur, kimi yeni

²⁵³ Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkî Tartışmalar*, 150.

²⁵⁴ Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak*, 36. ; Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 155.

²⁵⁵ Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadıızâdeliler Örneği*, 123.

okunmuş gazeller getirip maarıften bahis olunurdu. Nice akçalar ve pullar sarf edip yaran cemiyetine sebep olmak için ziyafet düzenleyen, bir iki akça kahveye paha vermekle onunla artık cemiyet sefasını eder oldular. Şu merteye oldu ki, sürekli gelen azledilmişler, kadılar, müderrisler, çalışan, çalışmayan, bir köşede oturan türlü insanlar ‘Böyle eğlenecek ve gönül dinlenecek yer olmaz.’ diye dolup, oturacak ve duracak yer bulunmaz oldu. Bu cümleden olarak o kadar şöhret buldu ki, makam sahibi büyüklerden başka bütün büyükler ister istemez gelir oldular. İmamlar, müezzinler, sufiler ‘Halk kahvehaneye müptela oldu, mescitlere kimse gelmez oldu.’ dediler. Ulema ise ‘Kötülük hanedir, ona varmaktan meyhaneye varmak evladır.’ dediler. Özellikle vaizler yasaklanması babında oldukça çalıştılar. Müftüler ‘Her nesne ki, fahm mertebesine vara, yani kömür ola, haram-ı sarftandır diye fetva verdiler.’²⁵⁶

Görüldüğü üzere daha önce üzerinde herhangi bir fetva verilmeyen kahve üzerine Osmanlı toplumunda âlimlerin “kahve haramdır” fetvası üzerine tartışmalar çıkmaya başlamış ve kahve içicileri ile âlimler arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Kahve tüketen insanlar kahveden vazgeçmeyi reddederken, vaizler ise kahvenin haram olduğuna dair fetvalar vermişlerdir.

Kahve ve kahvehanelerin yaygınlaşmasıyla birlikte ulema sınıfı dahi kahve içmeye başlamış hatta kahvehanelere dahi gider olmuştur. Ancak ulema arasında hala kahvenin caiz olup olmadığı üzerine tartışmalar yapılmaya devam etmiştir. Bu dönemde meşhur âlim Ebussuûd Efendi, kahvenin insanları bir araya getirerek gıybet gibi kötülüklere sevk ettiğinden dolayı haram olduğuna hükmetmiştir. Daha sonraki dönemde Şeyhülislâm Bostanzâde ise kahvenin haramlığı şöyle dursun insana pek çok faydasının olduğuna yönelik bir fetva vermiştir. Sonuç olarak kahvenin insanları devlet hakkında kötü konuşmaya sürüklediği ve fitneye sebep olabileceği endişesiyle Sultan III. Murad ve I. Ahmet zamanında kısa süreli de olsa kahvehaneler kapatılmıştır. Kahvehaneler için asıl yasak ise Sultan IV. Murad döneminde gelmiştir. 1633 yılındaki büyük İstanbul yangınının zorlukla kontrol altına alınmasını müteakip, çoğunlukla kahvehânelerde içilen tütünden yangının çıktığı düşünüldüğü için IV. Murad’ın emriyle birlikte kahvehaneler kapatılmıştır.²⁵⁷

Kadıızâdeliler Hareketi’nin fikri referansı konumunda olan ve Kadıızâdeliler’in pek çok konuda görüşlerini benimsediği Birgivi Mehmed Efendi de kahvehaneleri haram yuvaları olarak görür ve şu sözlerle eleştirir:

²⁵⁶ Peçevi, *Peçevi Tarihi*, 263-264.

²⁵⁷ Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsiler Arasındak Fıkhi Tartışmalar*, 129.

Kahvehane şer'an oturması ve girmesi haram ve mezmun olanların en ziyade haram ve fenasıdır. Zira kahvehane rezil ve sefi ve ahmak ve battallar denilen yeridir ve gayet ziyade çok ve büyük günahkâr mahallerdir.²⁵⁸

Kadıızâde Mehmed Efendi ve takipçileri, kahvenin sebep olduğu dedikodu, gıybet gibi kötü işlerden dolayı yasaklanması gerektiği konusunda görüş belirtmişlerdir. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde kahvehanelere karşı katı bir tutum içerisinde bulunan Kadıızâdeliler'in kahveye karşı doğrudan herhangi bir olumsuz görüş bildirmediğini tespit ettik. Kadıızâdeliler kendi görüşlerini desteklemek için cami kürsülerinden zaman zaman geçmiş âlimlerin fetvalarını paylaşmışlardır. Bu konuda Ebussuûd Efendi'nin, *"Kahvenin haramlığında şüphe yoktur. Haramdır diyen vaize kâfir olur diyenler kâfir olmuşlardır. İslâm'a dönmeleri lazımdır"* şeklindeki fetvasını nakletmişler ancak kendi eserlerinde bu görüşe yer vermemişlerdir. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Kadıızâdeliler kahveden ziyade kahvehanelere karşı durmaktaydı. Kadıızâde Mehmed Efendi'nin kahve içmek bahanesiyle toplanılan ve satranç, tavla gibi oyunların oynandığı kahvehaneler hakkındaki görüşleri şu şekildedir:

Kahvelerde fasıklarla lak lak etmeyi, dedi kodu ve gıybet etmeyi terk etmek gerekir. Kahvelerde ve büyüklerin evlerinde tavla ve satranç oynatan fasıklar ile yakın olmaktan ve arkadaş olmaktan gayetle sakınmak gerekir. Onlarla arkadaşlık kurmasınlar ve onlara sevgi beslemesinler. Zira onlar Allahü Tealâ'nın "Ben insanları ve cinleri bana kulluk etsinler diye yarattım" ayet-i kerimesiyle amel etmemişlerdir. Belki zannederler ki, Hak Tealâ bizi yemek, içmek, oyun ve eğlence için yaratmıştır. Yahut bu oyun ve eğlence helaldir. Bunlarda hiçbir kötülük yok diye zannederler.²⁵⁹

Kadıızâde Mehmed Efendi, kahvehaneler hakkında verdiği hükmün Kur'an ve sünnete aykırı olduğunu iddia edenlere "Ululemr olan padişahın menetmesiyle terki lazım gelir, dinlemeyenler katl olunur" şeklinde sert bir cevap vermiştir. Sultan IV. Murad da bu fetva ile birlikte harekete geçmiş ve o dönemde pek çok kahvehane mensubu Sultan'ın gazabından üstüne düşen nasibini almıştır. Ancak Kadıızâde Mehmed Efendi bu konudaki görüşünde haksız değildir. Zira devletin bekası için devlet başkanının kamu yararını gözeterek yasak getirme yetkisinin bulunduğu üzerine pek çok fıkhi çalışma

²⁵⁸ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 128.

²⁵⁹ Kadıızâde, *Mebâhis's-Salât*, 55.

yapılmıştır.²⁶⁰ Gerçekten de kahvehanelerin, devlet açısından problem teşkil edebileceğini Gelibolulu Alî(1541-1600) şu sözleriyle bize gösterir:

Adım başında bir kahve vardır; bunlar âdemoğullarının toplandığı paha biçilmez yerlerdir. Sabah namaza kalkan dindarlar doğrulup buralara varırlar. Bir fincan kahvesini içip canlarına can katarlar. Bir bakıma bunun verdiği azıcık keyfi, taat ve ibâdetlerinin güçlenmesine sebep sayarlar.(...) Mısır diyarında kahvehanelerin çoğu aşağılıklarla ve tiryakilerle doludur. Yalan yanlış kimi girişler yaparak otu çektiği gibi kendisinden geçmektedir; yani çoğu sözleri yalandır; boş dedikoduları ya birini çekıştirmek ya birinin kötülüğünü söylemektir yahut koğuculuk ve iftiradır.²⁶¹

Sonuç olarak, Kadızâde Mehmed Efendi önderliğinde Kadızâdeliler, kahvenin haramlığı konusunda uzak durmuşlar ancak Ebus Suud efendinin kahvenin haramlığı konusundaki fetvasını da sık sık gündeme getirmişlerdir. Bununla birlikte kahvehanelerin haram olduğu meselesi üzerine de yoğunlaşmışlardır. Bu görüşlerini kahvehanelere giden insanların oynadıkları oyunlar ve ürettikleri dedikodu gibi konular üzerinde temellendirmişlerdir. Kahvehanelere giden insanların bu mekânları bir süre sonra devleti eleştirmek için mesken tuttuklarını bu yüzden de bu mekânların fitne yuvası olduklarını belirtmişler ve kapatılmasını istemişlerdir. Devletin bekası ve toplumun refahı için verilen bu fetva, dönemin kahvehanelerine olan ilginin ve kahvehanelerin o dönemdeki mahiyetlerinin incelenmesiyle birlikte yersiz bir fetva olmaktan ziyade oldukça haklı yönleri olan bir fetva konumundadır.

2.8. Peygamberin Ailesi'nin Dini Durumu

İslâm peygamberinin anne ve babasının mümin olup olmadığı konusu Kadızâdeliler tarafından öne sürülen konulardan bir tanesidir. Ancak bu konu diğer konulardan bir yönüyle ayrılmaktadır. Bu konu Hz. Muihammed'in ailesini ilgilendirdiği için öne sürülen fikirlerde daha hassas olunmaya çalışılmıştır. Hz. Muhammed'in anne ve babasının ahirette kurtuluşa erenlerden olmadığını savunan âlimlerin dayanak noktası ise Ebu Hanife'dir. Ebu Hanife'nin El-Fıkhu'l-Ekber adlı eserinin nüshalarından birinde "Resulullah'ın anne babası küfür üzerine ölmüştür" sözünün yer alması bu konuyu yüzyıllarca gündemde tutacak bir tartışma meselesi haline getirmiştir. Bazı görüşlere göre Ebu Hanife'nin böyle bir sözü yoktur veya sondaki fiil "ölmemiştir" şeklindedir. Ayrıca

²⁶⁰ Baz, *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 171.

²⁶¹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 130.

Hız. Muhammed'in ebeveyninin yaşantısı İslâm davetinden önce gerçekteştiği için onların kurtuluşa ereceğini iddia eden görüşler de bulunmaktadır.²⁶²

Bu konuyla ilgili Süleyman Uludağ oldukça aydınlatıcı açıklamalar yapmıştır:

Eski İran inançlarının etkisiyle Şiiiler, Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve ehl-i beyt denilen kişilerin masum, yani hatasız ve günahsız olduğunu öne sürmüşlerdi. Önce Hz. Peygamberin torunları için ileri sürdükleri ismet, yani masum olma inancını daha sonra onun usulüne, yani babalarına ve atalarına da uygulamışlar ve bunun sonucu olarak Hz. Peygamberin anasının ve babasının da Müslüman olduğunu ve imanla vefat ettiğini iddia etmişlerdi. Bunu bir inanç olarak ileri sürmelerine bir tepki olarak İmam-ı âzam da Fıkıh-ı Ekber'de Hz. Peygamberin anne ve babası kâfir olarak ölmüşlerdir demiş; bununla sadece Şiiilerin bu konudaki inançlarını reddetmek istemişti. Fakat daha sonra kendisinin bu sözü de bir inanç haline getirilince iş çıkırından çıkmıştır.²⁶³

Kadıızâdeliler de olaya zahiri olarak yaklaşmışlar ve Hz. Muhammed'in ebeveyninin küfür üzerine öldüğünü Ebu Hanife'nin sözlerine dayandırarak ispat etmeye çalışmışlardır. Kadıızâdeliler'in incelediğimiz eserlerinde konuyla ilgili ayrıntılı bir yaklaşım bulunmamaktadır. Ancak o dönem Kadıızâdeliler'in karşısında duran Sivasîler'in lideri Abdülâhad Nuri, Kadıızâdeliler'in konuya vaazlarında değinmesi üzerine bir eser kaleme aldığından bahsetmektedir.²⁶⁴

2.9. Deniz Mahsulleri

Şeyh Mehmed Nazmî Efendi'nin kaleme aldığı *Hediyyetü'l-İhvân* adlı eserinde Kadıızâde Mehmed Efendi'nin Sivâsî Efendi ile balık dışındaki deniz mahsullerinin yenilip yenilemeyeceği konusunda tartıştığını belirtir. Bu esere göre Kadıızâde Mehmed Efendi balık dışındaki derya böcekleri olarak adlandırdığı mahsullerin yenilmesinde herhangi bir mahsur bulunmadığını, bu mahsullerin yenilmesinin helal olduğunu ifade eder. Bu görüşünü de Mâide Suresi'nin 96. âyetinde geçen “*Deniz avı yapmak ve onu yemek, size helal kılındı*” ifadesinden hareketle destekler. Karşıt görüş belirten Sivâsî Efendi ise “*Balığın dışında denizde avlanan her şeyin yenmesi haram kılındı*” hadis-i şerifine göre Kadıızâde'nin haksız olduğunu bu mahsullerin yenilmesinin haram olduğunu belirtmiştir.²⁶⁵

²⁶² Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadıızâdeliler*, 167.

²⁶³ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 152-153.

²⁶⁴ Baz, *Kadıızâdeliler-Sivasiler Tartışması*, 151-152.

²⁶⁵ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 165.

Kadıızâde ile Sivâsî arasındaki bu tartışma gittikçe büyüyünce dönemin Şeyhüislâmı Yahya Efendi konuya el atar ve her iki tarafı da yemeğe davet eder. Şeyhüislâm Yahya Efendi kendi tabağına ve Sivâsî Efendi'nin tabağına balık koydururken, Kadıızâde Mehmed Efendi'nin tabağına yengeç, midye gibi deniz mahsulleri koydurur. Kadıızâde önüne gelen ürünlerin nasıl yenileceğini bilmediği için şaşkınlıkla “Bunlar nasıl yenir?” diye itiraz eder. Şeyhüislâm Yahya Efendi de “Behey Efendi, yemediğiniz şeyi niçin halka teklif edersiniz ?” der ve o günden sonra bu konu kapanır, Kadıızâde Mehmed Efendi vaazlarında bir daha bu meseleye değinmez.²⁶⁶

²⁶⁶ Tonga, *Osmanlı'nın Paralel Devleti Kadıızâdeliler*, 173.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KADIZÂDELİLER HAREKETİNİN SELEFÎ YÖNÜ

3.1. Selefîyye

3.1.1. Selef Kelimesinin Lügat ve İstilah Anlamları

Selef kelimesi “önce gelmek, geçmek, geçmişte kalmak, ilk gelenler”;²⁶⁷ “geçmişler, atalar, öncekiler, öne geçen âlimler, ilk âlimler” anlamlarına gelir.²⁶⁸ Selefîyye kavramı ise “ilk gelenlere tabi olanlar, onların inanç ve uygulamalarını esas alanlar” manasına gelmektedir.²⁶⁹ Terim anlamında ise Selefîyye mezhebi, Hz. Peygamber ve onu takip eden sahâbeyi, akabinde sahabeye tabi olan nesil olarak tâbiîni ve akabinde ise onlara tabi olan tebe-i tâbiînin görüşlerini esas almayı ifade eder.²⁷⁰

Bu üç nesile bağlı olmak fikri ise şu ayet-i kerimeye dayandırılır:

*“İslâm’ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O’ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır”*²⁷¹

Bu âyette bahsedilen ilk Müslümanlar, İslâmiyet’in ilk safhalarında yani Mekke döneminde Müslüman olan Muhacirler’i ve bu Müslümanların Medine’ye hicret etmesi üzerine Medine’de onlara yardım eden, evini barkını paylaşan Medine’nin ilk Müslümanları olan Ensar’ı işaret etmektedir. Bunlara dinlerini muhafaza etmek için yurtlarından ayrılan, Resulullah’a son derece bağlılık gösteren anlamında “sabikûnel evvelîn” de denir.

Âyette “sonra onlara tabi olanlar” ifadesi ise, o gün yaşayan diğer sahabeleri kastetmektedir. Çünkü Peygamber Efendimiz’in kurduğu yapıda önde gelen isimler ilk

²⁶⁷ Berker Yıldız, *Selefilik ve Suriye İç Savaşı’nda Selefi Örgütler Arasındaki Çatışmalar* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

²⁶⁸ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Kitap Dünyası yayınları, 242-243.

²⁶⁹ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 30-32.

²⁷⁰ Fethi Kerim Kazanç, “Selefîyye’nin Nass ve Metot Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1(2010), 93.

²⁷¹ Tevbe Suresi, 9:100.

Müslüman olan muhacir ve ensardan oluşmaktadır. Bu ilk Müslümanlardan olan Ensar ve Muhacir'ler, daha sonra Müslüman olanlara hem mânen, hem de içtimaî alanda liderlik ve önderlik yapmaktadır. Dolayısıyla sonradan Müslüman olan sahâbeler İslâmiyet'i öğrenme ve yaşama alanında sahâbenin önderlerine tabi olmaktadır. Yukarıdaki ayette bu iki zümreyi işaret etmektedir.²⁷²

Fakat Selefîyye bu ayeti şu şekilde yorumlamıştır: Birinci nesil olan sahâbe nesli, ikinci nesil olan tâbiîn nesli ve üçüncü nesil olan tebe-i tâbiîn nesli üstün bir nesildir. Bu üç neslin yaşadığı İslâmiyet doğru İslâmiyettir, yorumları ise kesin yorumdur. Bunların koyduğu çerçeve dışına kesinlikle çıkılmamalıdır.²⁷³ Ancak selef-i sâlihîn'in önde gelen âlimlerine baktığımız zaman, bu âlimlerin büyük bir kısmının sahabe ya da tâbiîn âlimleri değil de tebe-i tâbiîn âlimlerinden oluştuğunu görmekteyiz. Bu tebe-i tâbiîn dönemi ise Emevîler döneminin âlimleridir ki; bu âlimler İmam Mâlik ve Hasan-ı Basrî gibi o dönemin önde gelen isimleridir.

Dolayısıyla Selef âlimleri Selefî akideyi her ne kadar sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn'in inanç biçimi şeklinde tanımlasa da, Selefîyye aslında Emevi döneminin yani tebe-i tâbiîn döneminin âlimleri mânâsına gelir.

Ayrıca selef âlimleri şu hadisleri de kendi fikirlerini desteklemek için delil olarak sunarlar:

*“İnsanların en hayırlısı benim içinde bulunduğum asrın insanlarıdır. Sonra ikinci asrın, sonra üçüncü asrın insanlarıdır.”*²⁷⁴

*“İnsanların en hayırlısı benim asrımdaki insanlardır. Sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenlerdir. Daha sonra birtakım topluluklar gelir ki onlardan kiminin tanıklığı yemininin önüne geçer, kiminin de yemini tanıklığının önüne geçer.”*²⁷⁵

Yukarıdaki hadislerle bakıldığında, insanların en hayırlısı olanların sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn olduğu belirtilmektedir. İslâmiyet'in yeryüzüne inişi sırasında gerek Kur'ân'ı Kerim'i korumakta gerekse de Peygamber Efendimiz'i koruyarak hizmet eden ve hayatlarını dâhi Allah yoluna feda eden sahâbelerin, akabinde ise yine İslâmiyet'e

²⁷² M. İlyas Bozkurt, “Selefilğin Tarihsel Gelişimi ve Felsefî Altyapısı”, *Tesam Akademi Dergisi* 9/52(Ocak 2016), 11.

²⁷³ Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 39.

²⁷⁴ Müslim, *Fedailü's Sahabe*, 216.

²⁷⁵ Buhâri, *Fedâilü'l-ashâb* 1; *Şehâdât*, 9.

büyük hizmetleri olan tâbiîn ve tebe-i tâbiîn zümresinin İslâmiyet'e hizmetleri göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Peygamber Efendimiz zamanında sahâbeler Kur'ân'ı Kerim'i ezberlemeseydi, daha sonraki dönemde Kur'ân'ı Kerim çoğaltılıp dağıtılmasaydı ve Hz. Peygamber'in sahih hadisleri bir araya getirilmeseydi, İslâm dininin günümüze bu orijinalliğiyle gelmesi mümkün olmazdı.

Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonraki dönemde Hz. Ali ile Muaviye arasındaki düşünce ayrılıklarının ve savaşların sonucunda İslâm dünyası beş parçaya bölünmüştür. Bu beş ana mezhep kendi aralarında yüzyıllar boyunca savaşmış, birbirlerine karşı darbeler yapmış ve birbirlerine zulmetmekten geri durmamıştır. İslâm dünyasına yüzyıllar boyunca bu zararı yine bu neslden kişiler vermiştir.²⁷⁶

Sonuç olarak, yukarıda belirtmiş olduğumuz hadisler rivayet zinciri açısından sahih hadislerdir. Bu sebeple yukarıdaki hadisleri Selefiyye'nin ifade ettiği şekilde anlamak yerine “En hayırlılar bu üç nesilden çıkacaktır” manasında anlamak daha doğru olacaktır.

3.1.2. Selefiyye'nin Kısa Tarihçesi

Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşının sonunda meydana gelen Hakem Olayı'nın akabinde Muaviye'nin halifeliği kazanıp devleti ve rejimi ele geçirmesiyle birlikte İslâm dünyasında yeni bir dönem başlamış oldu.²⁷⁷

Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemden başlayarak dört halife devrinin sonunu ifade eden, Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar olan dönem İslâm âlimlerince altın çağ olarak nitelendirilmiştir. Bu çağda Kur'ân-ı Kerim emirleri doğrultusunda bir İslâm anlayışı hâkimdi. Bu İslâm'ın temel kaynağı ise Kur'ân-ı Kerim'di. Karar merciileri karar verirken Kur'an-ı Kerim'e göre karar veriyor, toplumsal bir olay yorumlanırken yine âyetler ekseninde düşünülüyor ve karar veriliyordu. Kur'ân-ı Kerim'i tam manasıyla anlayabilmek ve bu anlaşılan Kur'an-ı Kerim'i hayatta uygulabilmek için ise iki kaynak esas alınıyordu. Bunlardan birincisi Peygamber Efendimiz'in sahih hadisleridir. O dönemde sahabenin büyük kısmı hayatta olduğu için, sahih hadislere ve birinci ravilere ulaşmak mümkündü. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında ve hayat sahasında uygulanmasında faydalanılan ikinci kaynak ise akıldı. Dört halife zamanında akıl ve kıyas

²⁷⁶ Bozkurt, “Selefilğin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı”, 12.

²⁷⁷ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/109.

kullanılarak yapılmış pek çok içtihat vardır ve bu içtihatlar bugün dahi bizim elimizde mevcuttur.²⁷⁸

Ancak dört halife dönemi sona erip Muaviye'nin halifeliğinden sonra hilafet sistemi babadan oğula geçen bir yapıya bürününce, ardından Emevî Devleti kurulunca mevcut rejim iktidarını ve hâkimiyetini devam ettirebilmek için bazı yollara başvurdu. Bu yollardan bir tanesi de mevcut din anlayışında bazı değişiklikler yapılması düşüncesi idi. Emevi iktidarı, iktidarının pekişmesini sağlamak, iktidarını devam ettirebilmek ve olası muhalif kesimi bastırmak için yukarıda değindiğimiz değişiklik düşüncesine sahipti. Emevi İktidarı'nın o dönemdeki en mühim muhalifi ise Hz. Ali taraftarlarıydı. Bu taraftarlar Kur'an-ı Kerim ve Hz. Ali sevgisi etrafında birleşmiş bir topluluktur. Bu topluluğun etkin bir muhalefet yapmasını engellemenin yolu ise dini anlayışı kendi iktidarına fayda sağlayacak şekilde ayarlamaktır. Emeviler'in düşmanı olarak gördüğü bu topluluğun en önemli silahı din idi ve muhalif kesimin etrafında çok iyi dini eğitim almış, hitabetiyle, toplumda bıraktığı intibayla, insanları ikna kabiliyeti ile güçlü din adamları vardı. Bu kesimi sindirmeye çalışırken mutlaka Emevi Devleti'nin de böyle bir teşkilatının olması ve kendisine bağlı din adamlarını yetiştirmesi şarttı. Aksi takdirde, Emevi Devleti'nin bu alandaki boşluğundan faydalanılarak o dönemde rakibi olan gruplar tarafından saf dışı bırakılması söz konusu olabilirdi. İşte Emevî rejimi de tam bu plan doğrultusunda hamlelerini yaptı. Öncelikle kendi iktidarına yakın ve dost gördüğü din adamları ile işe başladı ve onlarla bir teşkilatlanmanın temellerini attı. Bu din adamları vasıtasıyla medreseler Emevi iktidarının kontrolü altına girmeye başladı ve buralarda kendi iktidatlarını destekleyecek öğrenciler yetiştirilmeye başlandı. Daha sonra geriye mevcut dünya görüşünü dini ayet ve hadislerle desteklemek ve o görüşlerin doğruluğunu ispat etmek kaldı.²⁷⁹

Bu noktadan itibaren Kur'ân merkezli İslâmiyet anlayışı yerine hadis merkezli İslâmiyet anlayışına geçildi. Hadisler ise bu tarihte henüz yazıya geçirilmemişti. Hadislerin yazılı hale getirilmemiş olması ve hala insan hafızası yoluyla sonraki nesillere intikal ediyor olmasından dolayı, hadis Emevi iktidarı tarafından kontrol edilebilir olarak görülmüştür. Böylelikle hadisi merkeze koyan, selef-i sâlihîn âlimlerinin görüşlerini tartışmasız doğru olarak kabul eden, Arap milliyetçiliğini ve geleneklerini öne çıkartan,

²⁷⁸ Bozkurt, "Selefilik'in Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı", 13.

²⁷⁹ Bozkurt, "Selefilik'in Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı", 13-14.

düşünmeyi pasifize eden ve pozitif bilimleri ve sanatı küçümseyen görüş ortaya çıkmış oldu.²⁸⁰

İlk dönem Selefiyyesinin kurucuları olarak karşımıza çıkan Ahmed Bin Hanbel ve İmam Mâlik gibi âlimler özlerinde son derece samimi olan ve hayatlarını Allah'ın rızasını kazanmaya adanmış kimselerdi. Bu isimler gerçekten de hadisin dinin ana kaynağı olduğu görüşüne inanıyorlardı. Çünkü Emevi Devleti kendi medreselerinde onları yetiştirmiş ve aldıkları eğitim neticesinde böyle bir düşünceye sahip olmuşlardı. Burada dikkat etmemiz gereken nokta Selefilik öncelikle Emeviler tarafından uygulanan bir model iken, bu model içerisinde yetişen âlimler daha sonraki süreçte Selefiyye mezhebinin kurucuları olmuşlardır. Alışılmışın aksine bir süreç meydana gelmiş ve dini bir akım ortaya çıkarak insanların takdirini kazanıp bir devlet haline gelmemiştir. Bu durumun aksine mevcut devlet bir dünya görüşü ortaya koymuş, bu görüşe uygun âlimler yetiştirmiş ve bu âlimler tarafından devletin dini görüşü bir mezhep haline getirilmiştir. Emevi Devleti bu faaliyetini kendisine karşı olan muhalif kesimi sindirmek ve fikir özgürlüğünü ortadan kaldırmak için kullanmıştır.²⁸¹

Zamanla gerçekten Selefiyye metodunun İslâmiyet'in özü olduğuna inanan, diğer İslâm anlayışlarının bâtil olduğuna karar veren; hadisi, haberi önceleyen ve ilk Selef âlimlerinin görüşlerini merkeze alan bir din anlayışı ortaya çıktı.

Hicri IV. Asır itibariyle Ehl-i Sünnet düşüncesinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Ebü'l-Hasan el-Eş'ari ve Ebû Mansur el-Mâturîdî kendi isimleriyle anılacak olan iki yeni akımın doğmasını sağlamışlardır. Eş'ariyye ve Mâturîdiyye mezheplerine mensup kişilere bu dönemde "Ehl-i Sünnet-i âmme" adı verilmiştir. Bu dönemde Ehl-i Sünnet-i hâssa içerisinde yer alan ve çoğunluğu Ahmed b. Hanbel'in takipçilerinden oluşan kesim, yeni doğan bu sünnî akımlara karşı çıkmışlar ve Ehl-i Sünnet'in gerçek temsilcilerinin kendileri olduğunu vurgulamışlardır.²⁸²

²⁸⁰ Bozkurt, "Selefilğin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı", 15.

²⁸¹ Bozkurt, "Selefilğin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı", 15-16.

²⁸² İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 60-61.

Bu dönem içerisinde Ahmed b. Hanbel yazmış olduğu *er-Red 'ale'z-Zenadika ve'l Cehmiyye* eseriyle, Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* eseriyle ve İbn Kuteybe *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* eseriyle Selefi akidenin temel düşünce sistemini ortaya koymuşlardır.²⁸³

Selefiyye'nin fıkıh ve akaid alanlarında metodolojik bir yaklaşım tarzı olduğu bu ilk dönemde öne çıkan özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Takdîs yani nasslarda geçen müteşâbihler hakkında Allah'a cisim atfedecek tasvirlerden uzak durmak, *Tasdik* yani Hz. Muhammed'in bildirdiği her konuyu tam teslimiyetle onaylamak, *Aczi itiraf* yani anlaşılması güç olan konulardaki insanın acziyetini ve eksikliğini kabul etmek, *Sükût* yani derinlemesine anlayamayacak konularda gereksiz sorular sormaktan kaçınmak, *İmsâk* yani anlamı tam olarak anlayamayan lâfızlar üzerinde akli kullanarak yorum yapmaktan kaçınmak, *Keff* yani anlayamayan lâfızlar üzerine tefekkür ve düşüncelere dalmamak, *Tevfîz* yani konuyu işin ehline ve Allah'ın ilmine teslim etmek.²⁸⁴

Hicri II. Yüzyıldan başlayarak hicri VIII. Yüzyıla kadar geçen sürede Selefiyye kelâm, hadis, tefsir ve fıkıh gibi alanlarda muhafazakâr ve gelenekselci bir metodolojiyi, düşünce tarzını benimseyerek varlığını devam ettirmiştir. Hicri VIII. Yüzyıldan itibaren ise Hanbelî mezhebi içerisinde yeni bir uyanışın olmasını sağlayan İbn Teymiyye, Selefilik için yeni bir dönemi başlatmıştır.

Selefiyye, Hanbelî mezhebinin mensuplarından olan ve mücadeleci kişiliğiyle ön plana çıkan Takiyüddîn İbn Teymiyye ile birlikte eski özellikleri olan metodolojik bir ilke ve muhafazakâr bir yaklaşım tarzına sahip olma özelliklerini kenara bırakıp İslâm düşüncesinde sistematik ve tutarlı bir mevcudiyete sahip nazariye haline gelmiştir. İbn Teymiyye bu dönemde yapmış olduğu tahlil ve tenkitlerle Selefiyye'yi, İslâm düşüncesindeki tasavvuf, kelâm ve felsefe gibi alanlar karşısında alternatif bir seviyeye ulaştırmıştır.²⁸⁵

Selefiyye'nin kuruluşundan İbn Teymiyye'ye kadar olan süreçteki Selefi temsilciler, sistematik ve tutarlı bir bütünlüğe sahip bir nazariyeden ziyade tepkisel bir yaklaşım sergileyen düşünce hareketi olarak ön plana çıkmışlardır. Bu sebepten dolayı da

²⁸³ Ferhat Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2(2015), 18.

²⁸⁴ Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 248; Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 18-19.

²⁸⁵ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 19.

eserlerinde karşı çıktıkları görüş ve hareketleri tenkit eden, reddiye olarak da nitelendirebileceğimiz tarzın dışına çıkmamışlardır. İbn Teymiyye ise bu tepkisel dilden uzaklaşmış yapıcı bir dil ve aktif bir tavır ortaya koymuştur. Bu tip bir davranış sergilemesinde ise hiç şüphesiz Haçlı seferleri ve Moğol istilasının yaşandığı dönemde gördüğü zorluklar ve felaketlerden dolayı Müslümanları bir araya toplamak istemesi etkili olmuştur.²⁸⁶

İbn Teymiyye döneminde Selefiyye'deki temel amaç Kitap ve Sünnet'e dönmek üzerinedir. Bunun yanında Allah hakkında re'y ile konuşmamak, sahâbenin ve tâbiinin yolunu izlemek, Yunan felsefesini ve mantığını terkederek ilme tâbi olmak da hedefler arasındadır.²⁸⁷ İbn Teymiyye ile başlayan bu dönem onun öğrencilerinden olan İbn Kayyim el-Cezviyye, İbn Receb ve Şerefüddîn Musâ b. Ahmed el-Haccâvî gibi âlimler tarafından devam ettirilmiştir. İbn Teymiyye ve sonrasında gelen âlimlerce devam ettirilen bu sürecin temsilcilerine Mûteaahhirûn yani sonraki Selefler adı verilmiştir.²⁸⁸

Bu noktada tezimizin de konusunu oluşturan Kadızâdeliler'e değinmemiz yerinde olacaktır. Kadızâdeliler her ne kadar mezhebî açıdan doğrudan Selefiyye'ye bağlı olmasalar da düşünce, tavır ve hareketlerinde Selefiyye'den etkilenmiş, İbn Teymiyye'nin etkilediği İmam Birgivi'nin yolunu esas almışlar ve bu sebeplerden ötürü temel olarak bakıldığında Selefi perspektifi olan bir hareket olarak karşımıza çıkmışlardır.²⁸⁹

İbn Teymiyye ile başlayan ve ondan sonra gelen İbn Kayyim El-Cezviyye gibi âlimlerce devam ettirilen ve Selefilğin sistematik bir nazariye haline geldiği bu dönem, Selefilği başka bir boyuta taşıyan Muhammed b. Abdulvehhab'a kadar devam etmiştir.

Selefilik Arap Yarımadası'nda bulunan Necid bölgesi doğumlu Muhammed b. Abdülvehhâb'la birlikte yeni bir kisveye bürünmüştür. Muhammed b. Abdülvehhâb 1744 yılında Allah'ın hükümrانlığını kurmak üzere İbn Suûd ile anlaşmaya varmıştır.²⁹⁰ Anlaşmaya göre emirlik İbn Suûd ve ailesine verilecek şeyhlik ise Muhammed b. Abdülvehhâb'ın olacaktır. Ayrıca bu ikili savaşta ve barışta birbirlerini destekleyecektir.

²⁸⁶ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 18-19.

²⁸⁷ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 19-20.

²⁸⁸ Kubat, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", 238.

²⁸⁹ Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", 24:100-102; Kubat, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", 238-239.

²⁹⁰ Micheal Cook, "Muhammed b. Abdülvehhâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30:492.

Bu anlaşma küçük bir bedevî emirliğinin büyük bir devlete dönüşmesi noktasında önemli olduğu gibi Suûdî Arabistan Krallığı'nın Selefi düşünce etrafında teşekkül ettiğinin de önemli bir işaretidir.²⁹¹

1703-1791 yılları arasında yaşayan Muhammed b. Abdülvehhâb, Vehhabîlik hareketinin kurucu olarak karşımıza çıkar. Muhammed b. Abdülvehhâb her ne kadar İbn Teymiyye'nin yolunu sürdürme iddiası gütmüş olsa da İbn Teymiyye'nin görüşlerini ifrat derecesine vardırmış ve İbn Teymiyye'nin yasak olarak değerlendirdiği hususları küfür olarak nitelemiştir. Bu haliyle tam bir Selefi fanatizmini ortaya koyan Vehhabîlik hareketi gerçekte Hanbeli mezhebinin aşırı bir yorumu olarak da değerlendirilebilir.²⁹² Vehhabîlik, düşünsel derinliği olmayan, çöl şartlarına göre basit ve ibtidaî bir Selefiyye hareketi görünümündedir.²⁹³

1920'li yıllarda Osmanlı otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Vehhabîlik hareketi de güç kazanmıştır. Bu hareketi takip etmek için bölgeye asker gönderemeyen Osmanlı Hükümeti, bu hareketi bölgedeki valilerine havale etmiştir. Valilerin başarısızlığı ile sonuçlanan bu mücadele sonunda Vehhabî-Suûdî birlikleri 1924 yılında Taif ve Mekke'yi ele geçirmişler, 1925 yılında ise Medine ve Cidde'ye girmişlerdir.²⁹⁴ O dönemde Suûdîlerin lideri konumunda olan Abdülazîz b. Suud kendisini kral ilan etmiş ve 1927 yılında İngilizlerle yaptığı Cidde antlaşmasıyla birlikte de krallığı resmiyet kazanmıştır.²⁹⁵ 1932 yılında ise Suûdî Arabistan Krallığı'nın ilanıyla birlikte Vehhabîlik kalıcı bir şekilde devlet desteğini arkasına almıştır.²⁹⁶ Suûdî Arabistan Krallığı'nın kuruluşundan bugüne kadar gelinen noktada Muhammed b. Abdülvehhâb, Vehhâbî hareketinin ve Suûdî Krallığı'nın fikir babası konumunda olmayı da sürdürmüştür.²⁹⁷

SSCB²⁹⁸'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmesi üzerine, Afganistan'da çeşitli dini ve milli gruplar birleşerek Sovyetlerin bu askeri saldırısına karşı çıkmıştır. Sovyetler, beklemediği bu direniş karşısında geri adım atmamış ve yıllarca sürecektir Afganistan

²⁹¹ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 21.

²⁹² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 108-109.

²⁹³ Kubat, "Selefi Perspektifin Tarihselliği", 239.

²⁹⁴ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 21.

²⁹⁵ Mustafa L. Bilge, "Cidde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7:524.

²⁹⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42:613.

²⁹⁷ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 21-22.

²⁹⁸ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.

savaşı başlamıştır. Siviller bu savaşın tarafı olmaktansa Afganistan'ı terketmeyi seçmiş ve Afganistan'dan büyük bir göç akını çevre ülkelere başlamıştır. Bu göçten en büyük payı ise hiç şüphesiz Afganistan'ın komşusu Pakistan almış ve Pakistan'da milyonlarca Afgan için uzun yıllar sürecek zorluklar başlamıştır. Sovyetlere karşı on yıl süren bu savaş sırasında, mülteci Afgan çocuklarına(talebeler, tâlibân) yerli ve yabancı pek çok kimse eğitim vermiştir. Bunların arasında başta Suûdî Arabistan, Pakistan ve çevre ülkelerde yetişmiş olan Selefi düşünceye sahip çeşitli eğitimcilerde bulunmuştur.²⁹⁹

On yıl süren savaş sonrasında Afganistan'daki grupların Sovyetler'i yenmesiyle birlikte, savaş bu defa da galip grupların arasında patlak vermiştir. Gruplar kendi içerisinde anlaşmazlıkları sebebiyle ülkeyi tekrar savaşa sokmuşlardır. Ülkede savaşın bitmemesi üzerine Selefi düşüncelere sahip çeşitli kişi ve gruplar tarafından eğitilmiş olan bu mülteci talebeler(tâlibân), ülkelerinde savaşı bütün gruplara karşı cephe almış ve böylece Afganistan iç savaşına yeni bir aktör daha katılmıştır. Aslen Hanefi Mezhebi'nden olan talebeler, kendilerinin en büyük destekçisi olan el-Kâide örgütünün lideri, Suûdî Arabistanlı Selefi düşünceye sahip Üsâme bin Lâdin ile Afganistan cihadı konusunda anlaşmışlardır. Artık Afganistan sadece Afganların savaştığı bir alan olmaktan çıkmış, Selefi düşünceye mensup uluslararası çeşitli radikal ve cihadist grupların talimghâhı haline gelmiştir.³⁰⁰

Afganistan'da grupların kendi içerisindeki savaşları devam ederken Üsâme Bin Lâdin'in emriyle el-Kâide 11 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ikiz kulelere saldırmıştır. Bu saldırı sonrasında Amerika'nın Afganistan ve Irak'ı işgal etmesiyle; Cezayir, Fas, Tunus, Libya, Mali, Nijerya, Mısır, Somali ve Irak gibi çeşitli İslam ülkelerinde Suûdî sermayesi desteği ve eğitim kurumlarının aracılığıyla yapılan ideoloji ihracı sayesinde cihadist pek çok örgüt ortaya çıkmıştır.³⁰¹

Selefi düşünceyi doğduğu ve savunduğu değerlerden çok uzak hale getiren hatta bu düşünceye zıt bir noktaya getiren bu hareketler Selefilik düşüncesini temsil edemeyecek kadar radikalleşmişlerdir. Bu gruplar, dinin ruhundan ziyade şekline vurgu yapan, onun ahlâk boyutunu dikkate almayan, Müslümanların tarihi tecrübe ve kültürel zenginliklerini reddeden, İslam'a ve Müslümanlara yabancılaşmış, tekfirci ve aşırı bir yapıya

²⁹⁹ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 22.

³⁰⁰ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 23.

³⁰¹ Koca, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik", 22-23.

dönüşmüştür. Onların bu dışlayıcı, baskıcı ve tekелci anlayışları ne ‘‘Ehl-i Sünnet-i Hâssa’’ da ne de ‘‘Ehl-i Sünnet-i Âmme’’ de görölmüştür.³⁰²

Selefi düşüncesinin kısa tarihsel serüveniyle ilgili bu bilgilerden çıkarımları şu şekilde yapabiliriz: Bugün İslam dünyasında hatta bütün dünyada ortaya çıkan ve dünyayı kaosa sürükleyen bütün radikal Selefi örgütler Suûdî Arabistan Selefilığının ürünü, Suûdi Arabistan Selefiligi ise Vehhâbiliğin sonucudur. Tezimizin konusu olan Kadızâdeliler Hareketi ise ilk dönem selefiliginden ziyade İbn Teymiyye Selefilığının düşüncelerini miras alan ve bu Selefi düşüncelerini Osmanlı toplumu üzerinde uygulamak isteyen bir harekettir.

3.2. Kâdızâdelilerin Selefi Öncüleri

Kadızâdeliler’in Selefi yönüne vurgu yapmadan önce bu konudaki görüşlerini dayandırdıkları tarihi şahsiyetlere bakmamız gerekmektedir. Bu şahsiyetlerden ilkinin tam ismi Takıyyüddin İbn Teymiyye’dir. 22 Ocak 1263 yılında Harran’da doğmuş, 26 Eylül 1328 yılında Şam’da vefat etmiştir. İbn Teymiyye yaşadığı süre boyunca Hanbeli mezhebine bağlı olmuştur.³⁰³ 1243 yılında Selçukluların Moğollarla yaptığı Kösedağ Savaşı’nı kaybetmeleri sonrasında Moğolların Anadolu’nun içlerine yayılmalarının ortaya çıkardığı sonuçlara şahit olmuştur. Moğolların 1258 yılında Abbasi Devleti’ni de ortadan kaldırmalarıyla, hayatta tutunacak pek çok şeyini kaybetmiş ümitsiz insanlar çoğalmıştır. Bu insanların yaşadıkları gelgitler sebebiyle toplumda ciddi bir sosyal, kültürel ve dini kargaşa meydana çıkmıştır. İbn Teymiyye işte böyle bir ortamda Moğollardan kaçan, yer değiştiren pek çok Şii-Batınî hareketle ve onların yaydığı düşüncelerle mücadele etmiştir. Bid’at olarak değerlendirdiği ve sonradan dine giren ibâdet şekillerine de karşı çıkmıştır. Buradan hareketle İbn Teymiyye ve takipçileri, İslâm’a sonradan eklenen veya karıştırılan bazı inanç, ibâdet, adet ve töreleri İslâm’dan ayıklamak için dinin temel unsurlarını kendilerine rehber edinmişler ve esas olarak kabul etmişlerdir. Bu unsurları esas almaları sebebiyle de ‘‘Selefiyye’’ hareketi olarak tanımlanmışlardır. Bu noktada genel bir tasnif yapmamız gerekirse; Ahmed Bin Hanbel

³⁰² Koca, ‘‘İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik’’, 22-23.

³⁰³ Ferhat Koca, ‘‘ Takıyyüddin İbn Teymiyye’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 413.

Mütekaddimun Selefiyye'den, İbn Teymiyye ise Müteahhirün Selefiyye'den sayılmaktadır.³⁰⁴

Selefler, Hz. Muhammed döneminden sonra ortaya çıkan ve nasslara uymayan bütün düşünce ve uygulamaları bid'at olarak görmüştür. Bid'atleri yapmaya devam edenleri ise küfürle itham etmişlerdir. Seleflerin başlıca karşı çıktığı konularda kabir ziyareti, ölülerin ruhlarından yardım isteme, sema, raks, devran gibi konular başı çekmektedir. Özellikle şeyhe kayıtsız ve şartsız teslimiyet, çileye girmek gibi konulara karşı çıkan Selefler, devlete ve devlet adamlarına karşı mesafeli durmuşlardır.³⁰⁵ İbn Teymiyye'nin tasfiyeci bir yaklaşımla bid'atlere karşı çıkmasının sosyo-kültürel bir yönü de bulunmaktadır. İbn Teymiyye'nin yaşadığı zaman diliminde hâkimiyet Memlûklülük'te idi. Memlûklülük döneminde yaşanan rüşvet, dini yozlaşma ve tevhid inancına zıt düşen inançları yakından gören ve savaş açan İbn Teymiyye'yi tam olarak anlayabilmek için o dönemdeki kültür ve dini yaklaşım gibi etkenleri de göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. İbn Teymiyye'nin Seleflik anlayışını, *“oluşmuş bir yapıdan, bir hareketten ziyade, ‘dışarıdan’ İslâm düşüncesine karışan yabancı unsurlardan dini temizleme ve İslâm toplumunun saflığına dönme niyetine tekabül ettiğini söylememiz mümkündür.”*³⁰⁶

Dindeki bid'ate karşı verilen savaş, Selefilik'in önemli isimlerinden olan İbn Teymiyye'nin gözde öğrencisi İbn Kayyım el-Cezviyye ve takipçileri tarafından dini bir akım olarak devam ettirilmiştir.³⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin de Şii İran şahlığıyla verdiği mücadeleler neticesinde zaman zaman ortaya Selefi karakterli anlayışlar çıkmıştır. Bunlardan en dikkate değer İmam Birgivi'nin düşünce ve fetvaları etrafında oluşan tasfiyeci harekettir. İmam Birgivi'yi daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız için Osmanlı'da ortaya çıkan ikinci Selefi hareket olan Kadızâdeliler'e ve onların İbn Teymiyye ile olan bağlantısına yer veriyoruz.

Kadızâdeliler'in İbn Teymiyye'ye dayanan Selefi akıma mensup oldukları yönünde değerlendirmeler vardır. Bu değerlendirmeyi destekleyen unsurlardan bir tanesi de Kadızâdeliler Hareketi'nin öncüsü konumunda olan Kadızâde Mehmed Efendi'nin

³⁰⁴ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 73-74.

³⁰⁵ Süleyman Uludağ, “Tarihi Süreçte Seleflik-Tasavvuf İlişkileri”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2, 255.

³⁰⁶ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 76.

³⁰⁷ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 74.

Tâcü'r-resâil fî menâhici'l-vesâil adını taşıyan eserinin İbn Teymiyye'nin *es-Siyasetü's-şer'iyye* adlı eserinin türkçeye çevrilmiş hali olmasıdır. Kadızâde Mehmed Efendi dönemin sultanı olan IV. Murad'a bu eseri sunmuş ve devletteki kötü gidişin çarelerini bu eser bağlamında anlatmaya çalışmıştır.³⁰⁸ Bizim için önemli olan nokta Kadızâdeliler Hareketi'nin öncüsü konumunda olan Kadızâde Mehmed'in, İbn Teymiyye'nin eserini bir kurtuluş reçetesi olarak Sultan'a sunmasıyla, tarihsel olarak İbn Teymiyye ile Kadızâdeliler arasında bir bağ kurulmasıdır.

Bazı yönlerden ise Kadızâdeliler ile İbn Teymiyye Selefilîği arasında farklar bulunmaktadır. Örneğin bu duruma Allah'ın mekândan münezze olma konusu gösterilebilir. İbn Teymiyye ve tabiileri Allah'ın üst tarafta olduğunu, üst tarafın dualara kible teşkil ettiğini ileri sürerler. Burada İbn Teymiyye'ye zıt düşen Kadızâdeliler, Allah'ın arş üzerine istiva etmesi ile ilgili bir molla'nın yorumunu, onun öldürülmesini istemek için yeterli bir sebep olarak görürler.³⁰⁹

Kanaatimizce, Selefî ekolde asıl ölçüt nasslara olan bağlılıktır. Üstelik bu bağlılık kaynakların analizi ve bu kaynakların bütünsel bir değerlendirmeye yorumlanması biçiminde tezahür etmemektedir. Selefî düşünce kendisini akli yaklaşımdan ayırmakta ve nakli tercih ederek, akılcı din yorumunu ve dine sonradan giren bid'atleri eleştirmektedir. Dolayısıyla düşüncesele bazı farklılıklar olsa da temel olarak Kadızâdeliler ve İbn Teymiyye Selefilîği arasında bir bağ bulunmaktadır.

Kadızâdeliler'in görüşlerini dayandırdıkları ikinci tarihi şahsiyet olan Birgivî Mehmed Efendi, 27 Mart 1523 tarihinde Balıkesir'de doğmuştur. Babası dönemin tanınmış müderrislerinden olan Pîr Ali'dir.³¹⁰ İlk eğitimini babasının yanında aldıktan sonra Semâniye Medresesi'nde eğitim hayatını tamamlamıştır. Dönemin ünlü âlimlerinden olan Küçük Şemseddin Efendi gibi hocalardan da dersler almıştır.³¹¹

Osmanlı coğrafyasında XVI. yüzyılda başlayarak sonraki yüzyıllarda da dönem dönem ortaya çıkan Selefî düşünce, Birgivî'nin eserlerinin halk kitleleri arasında yayılmasına bağlanmıştır. Birgivî Mehmed Efendi, ortaya koyduğu Selefî düşünce

³⁰⁸ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*, 30.

³⁰⁹ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 75.

³¹⁰ Kenan Yakuboğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), 103.

³¹¹ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 191.

sistemi ve temsilcisi konumunda olduğu İbn Teymiyye mektebiyle birlikte Osmanlı resmi ideolojisi konumunda olan Fahreddin Razi mektebine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.³¹²

XIII. yüzyılda İbn Teymiyye'nin, yaygın olan tasavvufi ekollerin bünyesine giren Bâtınî unsurlara karşı ortaya koyduğu tepkinin benzerini İmam Birgivî'de de görmekteyiz. XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nin de etkisiyle Anadolu'da yaygınlaşan Şii-Bâtınî unsurlara karşı İmam Birgivî'de İbn Teymiyye gibi bir tepki ortaya koymuştur. Görüldüğü üzere her iki anlayışın ortaya çıkışında dini ve tarihi şartlar benzerlik göstermektedir. Her iki hareketin de ortak hedefi Şii-Bâtınî anlayış ve onların dine sonradan soktukları bid'atlerdir. İbn Teymiyye ve İmam Birgivî'nin tepki verdiği konular, genellikle dinin özünden ayrılma endişesinden kaynaklanmaktadır. İmam Birgivî, dinin özünde olmayıp da sonradan eklenen unsurlara karşı savaşı, çeşitli yollardan Anadolu'ya sokulmuş düşünceleri dışlayıcı bir hareket olarak değerlendirilebilir. Ancak ortaya çıkan her yeni anlayış ve yorumun da din dışı olarak görülmesi, Birgivî'nin Osmanlı Selefiyeciliğinin önde gelen aktörlerinden biri olarak yorumlanmasına sebep olmuştur. İmam Birgivî de İbn Teymiyye'nin aksine felsefi bir derinlik bulunmamaktadır. Birgivî daha çok günlük ilmihal bilgileri doğrultusunda sathî düşüncelerini ortaya koymuştur.³¹³

İki âlimin benzer düşüncülerine gelecek olursak; İbn Teymiyye, sema, musiki ve devran'ı Selefın yolundan ayrılma olarak görür ve sapkınlık sayar. Ayrıca bu tip bid'at sayılacak davranışların yapılmasını şeriatın dışına çıkmak olarak yorumlar.³¹⁴ Birgivî'nin de XVI. yüzyılda ortaya koyduğu görüşleri bu doğrultudadır. İki âlimin benzeştiği bir diğer noktada “emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l münker” noktasıdır. Her iki âlim de hayatları boyunca bu kural gereğince devlet büyüklerini dahi karşılarına almaktan çekinmemişlerdir.³¹⁵

Kâtip Çelebi, Birgivî'nin şeriat ilimlerini ayrıntılı olarak araştırdığını ve hakikati bulma peşinde koşan bir kimse olduğunu belirtmiştir. Ayrıca örf ve adetleri pek fazla tanımadığını, tarih kitaplarını okumadığını belirtmiş bu sebeple de birçok geleneksel

³¹² Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, 1. Baskı (İstanbul: Kitap Yayınları, 2011), 178.

³¹³ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 78-80

³¹⁴ M.Hulusi Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 113

³¹⁵ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 79.

anlayışı bid'at olarak nitelendirdiğini ifade etmiştir.³¹⁶ Birgivî Mehmed Efendi Türkçe olarak kaleme aldığı ilmihal kitabı ve fıkhi risâleleriyle bilinir. Birgivî Mehmed Efendi'nin ortaya koyduğu bazı düşüncelerinin bir sonraki yüzyılda ortaya çıkacak Kadızâdeliler Hareketi üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir.³¹⁷ Toplumda yaşanan bid'atleri ortadan kaldırmak ve bu anlayışı devletin bütün kademelerine yaymak isteyen Kadızâdeliler kendilerine örnek olarak bir önceki asırda yaşamış olan İmam Birgivî'yi seçmişlerdir.³¹⁸ Aslında bu seçim kendiliğinden ortaya çıkmıştır da diyebiliriz. Zira Kadızâde Mehmed Efendi, eğitimini Birgivî'nin yetiştirdiği âlimlerin yanında almış, Birgivî'nin eserlerini okumuştur.³¹⁹ Hem Kadızâde Mehmed Efendi döneminde hem Üstüvânî Mehmed Efendi döneminde hem de Vânî Mehmed Efendi döneminde Birgivî'nin eserleri Kadızâdeliler'in başucu kitabı olmuştur. Hatta Kadızâdeliler'le ters düşen dönemin sufileri Kadızâdeliler akımının önde gelen liderlerinin yazdığı eserlere reddiye yazmak yerine Birgivî'nin yazmış olduğu Tarikat-i Muhammediyye adlı esere reddiye yazmışlardır. Kadızâdeliler de kendi eserlerine reddiye yazılmış gibi Tarikat-ı Muhammediyye'yi savunmuşlar ve Şeyhülislâm'dan yazılan reddiyenin ortadan kaldırılmasını, yazan kişinin de idamını istemişlerdir.³²⁰ Kader olarak da benzer yollardan geçen Birgivî ve Kadızâde Mehmed Efendi önce tasavvuf yolunu denemişler ancak bu yolun kendilerine uygun olmaması sebebiyle bu yolu terk etmişlerdir. Bir başka ortak nokta da kendi düşünceleri için gerekirse dönemin önde gelen şahsiyetlerine kafa tutmalarıdır. Birgivî Mehmed Efendi vakıflarla ilgili verdiği fetvadan dolayı Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'yi tenkit etmiş, ancak ona üstünlük sağlayamamıştır.³²¹ Keza Kadızâde Mehmed Efendi de doğru bildiğini karşısında her kim olursa olsun söylemekten çekinmemiştir. Bunun en önemli örneği, Sultan IV. Murad'a sunmuş olduğu kasidedir. Bu kasidede Sultan'a toplumun zor durumda olduğunu, rüşvetin arttığını sert bir şekilde ifade etmiştir.³²² Burada da görüldüğü üzere İmam Birgivî ve Kadızâde Mehmed'in

³¹⁶ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî İhtiyâri'l-Ehakk*, trc. Orhan Şaik Gökyay- Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008), 91-92.

³¹⁷ Mehmet Kalaycı, "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 442.

³¹⁸ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 79.

³¹⁹ Akpınar, *Kadızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*, 35.

³²⁰ Lekesiz, *Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 244.

³²¹ Yüksel, "Birgivî", 6: 193-194.

³²² Ergin, *İslam Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*, 65.

düşünceleri uğruna siyasi otoriteyi dahi karşılarına aldıklarını görmekteyiz. Burada Birgivî ile Kadızâdelileri mukayese etmek ve birini diğerinin devamı olarak yorumlama da öne çıkan hususların bazılarını vurgulamış oluyoruz. Bu durumların haricinde bid'atler konusunda da Kadızâdeliler'in, İmam Birgivî'nin düşüncelerini miras aldıklarını görmekteyiz.

21 Eylül 1573 tarihinde vebaya yakalanarak henüz 52 yaşında iken vefat eden Birgivî, hem kendi döneminde hem de kendi döneminden sonraki yüzyıllarda, özellikle de Kadızâdeliler'in ortaya çıkışında etkili olmuş önemli bir âlimdir.

3.3. Selefi Bir Hareket Olarak Kadızâdeliler

XVII. yüzyılda Selefi düşünce Birgivî'nin fikirleriyle birlikte Osmanlı toplumunda oluşmaya başlamış, Birgivî'nin düşüncelerinin yayılmasıyla birlikte de kendisinden sonra gelen kişileri de bu düşünce etrafında toplamıştır. Bunun en tipik örneği ise Birgivî'nin yetiştirdiği öğrencilerden ders alan ve onun kitaplarını okuyan Kadızâde Mehmed Efendi'nin, Birgivî'nin düşüncelerini XVII. yüzyılda oldukça güçlü ve iddialı bir şekilde gündeme getirmiştir.

Daha önce ayrıntılı olarak hayatına değindiğimiz Kadızâde Mehmed Efendi, etkili vaazlarıyla tanınmış, kendine has bir kitle oluşturmuş ve İstanbul'un en gözde camilerinde vaizlik yapan bir zattı. Bu vaazlarında Birgivî Mehmed Efendi'den miras aldığı düşüncelerini geniş kitlelere duyurma fırsatı yakalamış ve Birgivî'nin hedeflediği ihya hareketini kendi ismiyle anılan bir hareket etrafında toplamıştır. Kadızâdeliler Hareketi olarak tarihte tanımlanan bu hareket, Selefi izler taşıması sebebiyle Osmanlı Devleti İstanbul'unda ortaya çıkan ve tasfiyeci, Selefi bir akım olarak nitelendirilmiştir.

Aşağıdaki tabloda Selefi karakter taşıyan grup ve hareketlerin bazı ortak özelliklerine yer verilmiştir. Bu bölümün ilk kısmında tablodaki Selefi hareketlerin ortak yönleri üzerinden Kadızâdeliler'in Selefi bir karakter taşıyıp taşımadığı irdenelecektir. Çoğunluğun Selefi olarak kabul ettiği gruplar şu özellikleri taşımaktadır.³²³

³²³ Mehmet Ali Ünal- Osman Cengiz, "Osmanlı Selefiligi İddiası: Çivizâde ve Birgivî Üzerine Bir Tetkik", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Mete Aydın-Muhammed Yetim, (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 468.

ZP	Tasavvurât			Tasdikât			
	Mahiyet	Hüviyet	Keyfiyet	Hâkim	Sanat	Refleks	Dil
Selefi	Nefret	Adanmışçı	Takdisî Lafz	Nass	Muğalata	Reddetme Sindirme	Siyasî Normatif

a) **Nefret:** Kendine göre yanlış olanın veya diğerlerinin varlığını tehdit olarak görme durumudur. Selefi zihniyet paradigmasının içyüzüdür. Kendi tarafında hak ve doğru olanın varlığına inandığından, ötekini hak olan adına, bir başka deyişle kendi varlığının devamı için tehdit sayar. Toplumsal veya şahsî olarak baktığımızda bu hissin kaynağı, kimi zaman ezilmenin çaresizliği olarak karşımıza çıkmakta iken kimi zaman da ezmenin cazibesi olarak karşımıza çıkabilir. Nefret hissi, Selefi paradigmayı kendisine rehber eden mensupların zihniyetini adanmışçı kimlik ve takdisî lafz ile birlikte kuşatır ve geçirgen değildir. Bu sebeple tasavvur unsurlarını oluşturan nefret, adanmışçı kimlik ve takdisî lafz öğelerinden herhangi birinde değişiklik ortaya çıkmadıkça bu zihniyete sahip kimselerin dünyasına ulaşmak mümkün değildir. Tarihi süreçte Hâricîlerde, Kadızâdelilerde ve Vehhâbîlerde bu mahiyeti görmek mümkündür. Aslında aynı mahiyet, kendi düşündüğü gibi düşünmeyen ve kendisi dışındaki bütün grupları zararlı gören her anlayış için söz konusudur.³²⁴

Kadızâdeliler Hareketi'nde *nefret* tutumunun var olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Kadızâde Mehmed Efendi, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi, kendi dönemleri boyunca felsefe ve akli ilimlerle uğraşanlarla, tasavvuf erbablarıyla sürekli münakaşa içerisinde olmuşlar ve onları var güçleriyle sindirmeye çalışmışlardır.³²⁵ Bunu kimi zaman siyasi otoriteden destek alarak yapmışlar, kimi zaman ise çoğunluklarına güvenip azınlığı ezmeye çalışarak yapmışlardır. Tasavvuf erbabını hem kendi varlıklarına hem de toplumun varlığına zararlı olarak görmüşler, toplumu bu yoldan çevirmek için

³²⁴ Ünal-Cengiz, "Osmanlı Selefiligi İddiası", 468.

³²⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, 1.Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 539.

pek çok eser ve faaliyet ortaya koymuşlardır. Vaazlarında sufilere yönelik küçümseyici tavırlar kullanarak halkı bu yoldan çevirmeye çaba göstermişlerdir. Kadızâdeliler'in sufilere yönelik bu saldırgan tutumunu ortaya koyan pek çok tarihi anekdot bulunmaktadır. Ortaya konulan düşüncüyü desteklemesi adına bu tarihi olaylardan bazılarını bu noktadan itibaren değinilecektir.

Birgivî Mehmed Efendi gibi onun düşüncelerini miras alan Kadızâde Mehmed Efendi de zamanında Birgivî'nin yaptığı gibi, tarikat mensuplarına, özellikle sema ve devran yaptıkları gerekçesiyle Halvetiler ve Mevleviler'e şiddetle cephe aldı. Kadızâde Mehmed Efendi, ilmi kurallar ve kaideler içerisinde kalarak tarikat mensuplarının karşısında olmak yerine, "tahta tepenler", "düdük çalanlar" gibi alaycı ve küçük düşürücü sözlerle sataşıyor, zaman zaman işi hakarete kadar vardıırıyordu. Böylece Kadızâde, XII. Yüzyılda İmam-ı Gazzâli tarafından mükemmel bir şekilde uzlaştıırılan şeriat-tarikat çekişmesini de çok nazik ve tehlikeli bir dönemde, yeniden çatışma haline dönüştürmüş oluyordu. Kadızâde Mehmed tarafından başlatılan bu çatışma ve özellikle Halvetiler'e yaptığı ağır hücumlar hem diğer tarikat çevrelerinde, hem de doğal olarak daha çok Halvetiler arasında bir tepki ve mukavemet cephesi oluşmasına sebebiyet veriyordu.³²⁶

Kâtip Çelebi'ye göre, Kadızâde Mehmed Efendi " *Derslerinin ekserisi sathîce ve basit idi. Çünkü aklî ilimler semti ile âşinâlık peydâ etmemiş*"³²⁷ bir zattır. Bu yüzden tefsir derslerinde aklî ilimlerle ilgili yerler geldiğinde, " *yazar felsefîlik yapmış*" der felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerle uğraşanları iman dairesinin dışında kabul ederdi.³²⁸

Bir başka örnekte ise tarihçi Naima, Kadızâdeliler'in tasavvuf erbabını ve makamları Kur'an-ı Kerim okuyanları kâfir olarak nitelendirdiğini hatta bu tip davranışları sergileyenlerin yasaklanmaları ve sürülmeleri gerektiğini belirten ifadeleri eserinde şu sözlerle aktarıyor:

Kadızâde'nin ölümünün akabinde taraftarlarından makama oturan şeyhler dahi şöhrat derdine müptela olup, 'şöhrete sebep olmak için gök kubbeyi ne yüzden çınlatsak ve yüksek mertebelere nail olmak kanunu ne gün icra edebilsek diyerek' haramlığı kesin delillerle ispat edilemeyen konu ve fiillerin faili kâfir olmadığı muteber kitaplarda açık iken, 'elbette işleyeni kâfir olur' diye Regaip namazı ve gah Kadir ve Berat kılanlara ve gah ezan ve kıraatta nağme ve ton vererek sesini güzelleştirenlere engel olup cumalarda

³²⁶ Ocak, "Kadızâdeliler Hareketi", 216.

³²⁷ Cevdet, *Mektep ve Medrese*, 85.

³²⁸ Baz, "Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler", 416.

tasliye ve tardiyeye hepten razı olmayıp naat okuyanları ise aşağılayıp fasık derlerdi. Lafin kısaşı ‘Hz. Peygamber’in (a.s.) zamanlarından sonra ortaya çıkan bidat türlerinin failleri kâfirdir’ diye hükmedip ve ‘sufi taifesinin sema ve deveranları raks hükmündedir ve raks ise icma ile haram olmakla yasaklanmaları ve sürülmeleri Müslüman olanlara zorunlulukla gerekir’ diye istedikleri gibi dedi kodu etmeye cüret etmektedir. İnsanların avamından çoğu adı geçenlerin taassuplarından doğan sözlerine güvenip inanarak Halvetiyye ve Mevleviyye ve diğer sufi guruplara düşmanlık etmektedir. Bunların küfürle suçlamaktan başka tekkelerine girenlere bile ‘kâfir olurlar’ demeye cüret edip, mümin ve muvahhidin güruhu fırka fırka olup meclis ve mahfillerde köşe köşe olup tartışma ve kavga ederler ve beyhude muarazalar ile birbirlerini rüsva etmekten boş durmazlardı.³²⁹

Üstüvânî Mehmed Efendi döneminde ise sufilere yönelik bu fikri taarruz yerini fiili taarruza bırakmıştır. Tarihçi Mustafa Naima Efendi, Üstüvânî liderliğindeki Kadızâdeliler’in, sufilere yönelik saldırılarının –hâlâ onları kâfir olarak görmeleri bir yana- sufilere canına kastetme noktasına kadar geldiğini şu sözlerle belirtir:

Meğer meşveretleri bu imiş ki, İstanbul’da ne kadar tekke var ise yıktıktan sonra rast geldikleri saçlı ve taçlı dervişlere iman yenileteler ve kabul etmeyenleri öldürerler... “... ol gece bu gulgule şehir-i İstanbul’a, münteşir olup softalar sopalar ve kürdeler ile ve muhtekir ve mürâi esnaf ve bunlara mensup şahısların elebaşları Hacı Mandal ve Fakı Döngel madrabazları şagirdleri ve köleleri olan hatvan kazak kakavanlariyle silâh kuşatıp din davasına gidelim şeklinde guruh guruh Sultan Mehmed camiine toplanmağa başladılar...³³⁰

Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki; Kadızâdeliler, Üstüvânî Mehmed Efendi döneminde öldürme amacıyla hareket ettikleri ve toplandıkları için bu dönemde zaman zaman Selefî düşünceden uzaklaşıp Haricî bir anlayışla hareket etmişlerdir.

Vânî Mehmed Efendi döneminde ise sufilere yönelik saldırılar devam etmiştir. Vânî Mehmed Efendi’nin etkisiyle Sultan IV. Mehmed pek çok tekkeyi kapattırmıştır. Yasağ-ı Bed olarak adlandırılan bu dönemde bir kaç hariç tüm tekkeler kapatılmıştır. Niyazî Mısri açık kalan bu birkaç tekkeden bir tanesinde bulunmaktaydı ve o dönem Kadızâdeliler yüzünden çektiği sıkıntıları şu şekilde aktarmaktadır:

Bin yetmiş bir yılı (1661) sonlarına doğru Uşşak’tan Bursa’ya zorunlu olarak hicret ittik. Ve münkirlerin amacı, tekkeleri yıkmak veyerine medrese bina etmekte. Bin seksen beş senesinde (1674) onlarla aramızda sulhumuz vaki oldu. Bin yetmiş üç yılında

³²⁹ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 6: 221.

³³⁰ Nâimâ, *Tarih-i Naima*, 6: 225.

(1663) Şeyhülislâm Minkarîzâde'den devranın yasaklanmasına dair fetva aldılar. Bin yetmiş dokuzda (1668) büyük fitnelere düştüm. Bin seksen yılında (1669) tekkeyi inşa ettik. Bin yetmiş dokuz yılında (1668) öyle bir fitne çıktı ki, oturduğum mahalden başka bir mahalle gitmeye mecbur oldum. Bin seksen üç yılında (1672) bu fitneler öyle arttı ki; devlet erkânına durumu bildirmek için Edirne'ye gittim. Bin seksen dört senesi (1673) sonunda kendimizi nöbetleşe dervişana beklettik. Birkaç ay nasihata çıkmadık. Bin seksen dört senesi (1673) Recep ayı başına kadar böylece sürdü, gitti.³³¹

Görüldüğü üzere Kadızâdeliler'in, Selefi hareketlerde görülen kendine göre yanlış olanı kendi varlığına tehdit olarak görme durumu tarihi kaynaklarla desteklenmektedir. Selefi hareketlerde ortak olarak görülen *nefret* adı verilen bu tutum, Kadızâdeliler'in etkili olduğu XVII. Yüzyıl boyunca kendilerinden olmayanlara yönelik olarak devam etmiştir.

b) Adanmışçı Kimlik: Kendisine, kendini veya diğerini feda/tercih etme mecburiyeti yükleme tutumudur. Dini veya din dışı bir durumda kendi ile diğeri arasında tercih yapmayı zorunlu hale getirmek sunî bir yönlendirmedir. İnsanlar farklı düşüncelerle de birlikte ve huzur içinde yaşamlarını sürdürebilir. Fakat Selefi zihniyet paradigmasında bulunan kimlik algısına göre birini diğerine tercih etmek zorunludur. Selefi zihniyet mensubu kimse “*insanların iyiliği adına*” diyerek diğer insanlara zarar verebilir ya da tanrı, insanlar veya taraftarları için kendini veya ömrünü feda edebilir. Bu kendini feda işlemini yapmasının temelinde ise başkalarının dünya veya ahiret geleceği yatar. Bu niyetle kendini feda edenler veya ömrünü vakfedenler, bu hususta samimi bir niyet içerisinde de olabilir. Zira kendilerine göre kutsal bir davaya bağlıdır. Selefi Paradigmaya sahip bir kimsenin kendini feda etmesi, eğer ki hayatından vazgeçme şeklinde gerçekleşiyorsa bu durumun iki yönü vardır. Bu yönlerden birincisi yaşamış olduğu dünya hayatına kalıcı bir katkı sunma arzusudur. Diğer yön ise ahiret hayatı için herhangi bir endişe taşımama duygusudur.³³²

Kadızâdeliler Hareketi'nin *adanmışçı kimlik* ile hareket ettiği aşikârdır. Osmanlı toplumunda yüzyıllar boyunca fakihler ve sofular adını verdiğimiz gruplar hoşgörü içerisinde, herhangi bir problem olmaksızın yaşamışlardır. Ancak Kadızâdeliler'in aktif olarak tarih sahnesinde yer aldığı XVII. Yüzyılda bu iki grup arasında şiddetli tartışmalar, kavgalar ve hakaretlerin olduğu tarihi kaynaklar tarafından aktarılmaktadır.³³³

³³¹ Mustafa Aşkar, *Niyazî-ı Mısri Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 1.Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011),99.

³³² Ünal-Cengiz, Osmanlı Selefiligi İddiası, 469.

³³³ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 115-117.

Kadıẓâdeliler tarafından tasavvuf erbabına yönelik sergilenen düşmanca tavır tasavvufi gruplar tarafından da Kadıẓâdeliler'e yöneltilmiştir. Yani toplumda birlikte yaşamaktan ziyade birini diğerine tercih etme durumu ortaya çıkmıştır. Hatta bu birini diğerini tercih etme durumu saray erkânına ve padişaha kadar sirayet etmiştir. Sultan IV. Murad'ın kendi döneminde sofular ile fakihler arasında devletin yaklaşım olarak dengeli bir siyaset izlediği görülmektedir. Ancak Sultan IV. Murad'ın ölümüyle birlikte tahta çıkan I. İbrahim ve ondan sonra tahta çıkan IV. Mehmed dönemlerinde bu dengenin gözetilmediği görülmektedir.³³⁴ Sultan IV. Mehmed'in, Üstüvâni Mehmed Efendi döneminde; sofuların, Kadıẓâdeliler'e yönelik yazmış oldukları reddiyeleri dahi ortadan kaldırttığını ve bu reddiyelerin yazarlarını sürgüne gönderdiğini tarihi kaynaklar nakletmektedir. Yine Sultan IV. Mehmed döneminde Kadıẓâdeliler'in karşısında duran Niyazi Mısri'nin de bu birini diğerine tercih etme durumundan zarar gördüğünü ve sürgüne gönderildiğini tarihi kaynaklardan okumaktayız.³³⁵ Kadıẓâdeliler'in toplumu ayrıştırma ve kendilerinden olmayanı ortadan kaldırma teşebbüsleri IV. Mehmed'in tekkeleri kapattırması ve bazı tekkelerin yıkılması için emir vermesiyle zirveye ulaşmıştır. Örneklerle desteklendiği üzere Kadıẓâdeliler'in, Selefi hareketlerde görülen birini diğerine tercih etme tutumunu sergilediğini görmekteyiz. Selefi hareketlerin ortak noktası olarak görülen ve *adanmışçı* kimlik adı verilen bu tutum Kadıẓâdeliler'in etkili olduğu XVII. Yüzyıl boyunca kendilerinden olmayanlara yönelik olarak devam etmiştir.

c) Takdîsî Lafz: Herhangi bir önerme ve kavrama kutsiyet/dokunulmazlık veya günah/suç yükleyerek gerçek niteliğinden farklı bir sonuca yönlendirmedi. Bu terkip bize lafzın, zihin tarafından "takdis edilmiş" biçimde algılanmasını vurgulamaktadır. Modern dönemler için bu kavramı *slogan* olarak ifade mümkündür. Genel manada ise dini bir metin veya karizmatik liderin sözleri ile örneklenebilir. Takdîsî lafzın önerme olarak ortaya çıkış biçimi çoğunlukla muğalatadır.³³⁶

Kadıẓâdeliler Hareketi'nde *takdîsî lafz* olarak, kaleme aldıkları eserlerde sürekli bid'at konusunu gündemde tutmaları gösterilebilir. Hareketin öncülerinden Kadıẓâde Mehmed Efendi vermiş olduğu vaazlarda sık sık "*Her muhdes bid'attir*"³³⁷ hadisini sık

³³⁴ Ocak, "Kadıẓâdeliler Hareketi", 223.

³³⁵ Aşkar, Niyâzi-i Mısri, 33: 169.

³³⁶ Ünal-Cengiz, Osmanlı Selefiligi İddiası, 469.

³³⁷ Müslim, "Cuma" 43; Ebû Dâvud, "Sünnet" 6.

sık kullanmış, eserlerinde bid'at olarak nitelendirdiği konularda görüşünü desteklemek için yine bu hadise başvurmuştur. Kadızâde Mehmed Efendi, bid'at konusundaki görüşlerini bir ileri noktaya taşımış ve bid'at işleyen kimselere bazı cezaların verilmesini eserlerinde uygun görmüştür. Bu cezalardan birine örnek verecek olursak, bid'at işleyen kimseye iki yüz elli değnek vurulması Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre bir gerekliliktir. Üstüvânî Mehmed Efendi'ye göre de bid'at işleyen bir kimseye uyan diğer kişi, bid'at olarak yapılan işe haktır ve ibâdetdir diyorsa dinden çıkmış olur, küfür ehlinden olur.³³⁸ Vâni Mehmed Efendi de hareketin kendisinden önceki iki lideri gibi bid'at konusuyla yakından ilgilenmiş ve bu konuyla ilgili müstakil bir eser yazmıştır. Yazmış olduğu Tasavvufî Bid'atlardan Sakınma Dair Risâle adlı eserinde bid'at konusuyla ilgili şunları söylemiştir: “*Her kim mezhebini taklit ettiğini iddia eder ve ona bir hükümde muhalefet ederse bid'at işlemiş olur, fıska düşer ve mezhebinden çıkar.*”³³⁹ Görüldüğü üzere Kadızâdeliler Hareketi'nin üç lideri de bid'at konusuna şiddetle karşı çıkmış ve bid'at ehlini küfürle itham etmişlerdir. Böylelikle bid'at meselesini gerçek niteliği dışında başka bir noktada konumlandırmışlardır.

d) Nass: İnananları için kutsal sayılan her türlü metin ve önerme anlamına gelmektedir. Burada akıl rol almaya çalışssa da aklın çalışma biçimi, paradigmanın mahiyet ve kimliği tarafından sınırlanır. Kısaca bu paradigmaya mensup politik veya fikrî üniteler, nefretin ve adanmışçı kimliğin yönlendirmesi altındadır.³⁴⁰

Bu noktada Kadızâdeliler için kutsal sayılan metin Kur'an-ı Kerim'dir ve Kur'an-ı Kerim'in yer yer açıklayıcısı konumunda olan Peygamber'in sünnetidir.³⁴¹ Kadızâdeliler daha önce de belirttiğimiz üzere Kur'an-ı Kerim ayetlerinin ilk manalarına bakarlar, derin manayı düşünmek için çaba göstermezler ve çaba gösterenleri de küçümserler. Kadızâdeliler için nasslar yorumlanmaz ve tartışılmaz bir ögedir.

e) Mugalata: Safsata manasına gelmektedir. Selefi anlayışa sahip bir zihin, “*Hüküm ancak Allah'ındır.*” gibi bir önermeyi kendi açısından yorumlayarak bambaşka sonuçlara ulaşabilir. Sadece dini bir söylemi değil, din dışı alanda da bu zihniyet takdisi

³³⁸ Muhammet Raşit Akpınar, “Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler”, *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 1/1-2 (2015): 308.

³³⁹ Vâni Mehmed Efendi, *Tasavvufî Bidatlerden Sakınmaya Dair Risale*, 190b.

³⁴⁰ Ünal-Cengiz, “Osmanlı Selefiligi İddiası”, 469.

³⁴¹ Zübeyir Akçe, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2008), 21.

lafzı, muğalata üzerinden uygular. Muğalata önermeleri sizi tercih yapmaya zorlar. Oysa makul olan çözümlerde tercih zorunluluğunuz bulunmaz.³⁴²

Kadıızâdeliler'in dar bir bakış açısıyla karşı çıktıkları düşünceler ve ortaya koydukları fikirler, Selefî zihniyetin yoruma dayanmadan gördüğü şekliyle hüküm veren anlayışıyla yakından ilişkilidir. Ayetleri ve hadisleri kendi istedikleri gibi yorumlayarak, rakiplerine hücum etmek için bu araçları kendilerine destek olarak seçmişlerdir. Kadıızâdeliler Hareketi'nin kurucusu konumunda olan Kadıızâde Mehmed Efendi'nin nassları zahiri olarak yorumladığına dair pek çok rivayet vardır. Bu rivayetlerden bir tanesine göre padişah ve Şeyhülislâmın huzurunda geçen tartışmada Kadıızâde Mehmed Efendi, Abdülmecid Sivasî Efendi'yi eşyanın zikrini işitebilen dervişler olduğunu iddia etmesi sebebiyle tekfir etmiştir. Bu tekfirini de “*Hepsi O'na hamd ile tesbîh eder, fakat siz onların tesbîhini anlayamazsınız*”³⁴³ ayetine dayandırır. Abdülmecid Sivasî Efendi ise ayetin “*Tümünüz anlamazsınız, fakat bazılarınız anlayabilirsiniz*” şeklinde yorumlanabileceğini belirterek, Kadıızâde Mehmed Efendi'nin tefsir ve mantık ilimlerinden anlamadığını, zahire bakarak hüküm verdiğini belirtir.³⁴⁴ Bu örnekte de görüldüğü üzere Kadıızâdeliler tıpkı Selefîye de olduğu gibi ikincil anlamlar ve derin manalarla ilgilenmez, doğrudan nass'ların zahiri olarak ne ifade ettiğine bakar. Hatta nassları dahi kendi penceresinden yorumlayarak karşısındakilere hücum etme noktasında nasslardan faydalanabilir. Bu durum da Kadıızâdeliler ve Selefî düşünce sisteminin bir başka ortak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

f) Reddetme-Sindirme: Selefî zihniyetin “kendi dışında” tanımladığı dünyayı dışlama, kuşatma, onları sindirme refleksi olarak tanımlanabilir. Dini sahada tekfir ve dalâletle suçlama olabileceği gibi genel olarak şiddet, tahkir ve tahrik gibi fonksiyonlara sahiptir.³⁴⁵

Çalışmamız boyunca da pek çok örneğini verdiğimiz üzere Kadıızâdeliler Hareketi'nde, kendilerinden olmayanlara karşı tam bir sindirme ve ortadan kaldırma tutumu mevcuttur. Onların bu sindirici tavrından en başta tasavvuf erbabı olmak üzere toplumun pek çok kısmı etkilenmiştir. Ehl-i bid'at olarak nitelendirdikleri sıradan halk

³⁴² Ünal-Cengiz, “Osmanlı Selefiliği İddiası”, 469.

³⁴³ İsra Suresi, 17:44.

³⁴⁴ Akpınar, “Osmanlı Toplumunda Selefî Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadıızâdeliler”, 308.

³⁴⁵ Ünal-Cengiz, “Osmanlı Selefiliği İddiası”, 470.

dahi onların gazaplarından üzerlerine düşeni almışlardır. Saray üzerinde kurdukları hâkimiyet sayesinde de kendilerinden olanı veya kendilerini hoşnut edeni makam ve mevki sahibi yapmışlardır. Kendilerinden olmayan veya yollarına taş koyan isimleri ise devlet görevinden uzaklaştırmışlardır. Bunun en büyük örneği Padişah'tan sonra Osmanlı Devlet yapısında en güçlü isim olarak kabul edebileceğimiz sadrazamlık makamına gelen Boynueğri Mehmed Paşa'nın, Kadızâdeliler'in hasmane tutumuyla kısa sürede azledilmesidir.³⁴⁶ Ayrıca kendileri için tehdit olarak gördükleri Molla Kürd ve Tatar İmam gibi muhalif isimlerin idamını istemişler,³⁴⁷ Niyazi Mısri'nin sürgüne gönderilmesine sebebiyet vermişlerdir.³⁴⁸ Bu ve bunun gibi pek çok örnekte de görüleceği üzere Selefî düşünce sisteminde bulunan kendisinden olmayana sindirme tutumu Kadızâdeliler Hareketi'nde de mevcuttur.

g) Siyasî-Normatif Dil: Selefî paradigmaya sahip zihniyetin kullandığı dil genellikle normatif dil olup bu dil belli amaçlara yönlendirir. Siyasî dil burada, *ilm-i siyaset, siyasî menfaat* ve *topluma yönelik diplomatik üslup* anlamındadır. Muhtevanın muhakkak, *devlet yönetimi* ile alakalı olması mecburiyeti yoktur. Ferdiyetçi siyasî/iktisadî haz/cezbe, söylemi ne olursa olsun bir zihnin, daha fazla şahsî yetki/refah talebidir.³⁴⁹

Kadızâdeliler'in düşüncelerini yaymada kullandıkları temel argüman “emr-i bil’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker” ilkesidir.³⁵⁰ Bu ilke aslında İslâm âlimleri tarafından farz-ı kifâye olarak kabul edilen bir ilkedir. Ancak Kadızâdeliler bu ilkeyi kendi tabanını harekete geçirme noktasında kullanmışlardır. Kimi zaman makamla Kur’an okuyan bir müezzine saldırmak kimi zaman ise cenazede ağlayan kadınlara saldırmak için bu ilkenin harekete geçirici dilini ve özelliğini kullanmışlardır.³⁵¹

Bu noktaya kadar tarihteki Selefî hareketlerin ortak özellikleri üzerinden kıyas yapılarak Kadızâdeliler Hareketi'nin büyük ölçüde Selefî düşünce sistemi üzerinde oldukları ortaya koyuldu. Bu noktadan itibaren de Kadızâdeliler Hareketi'nin Selefî

³⁴⁶ Özcan, “Boynueğri Mehmed Paşa”, 6: 316.

³⁴⁷ M.Hulusi Lekesiz, *Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, 244.

³⁴⁸ Aşkar, *Niyâzi-i Mısri*, 33: 169.

³⁴⁹ Ünal-Cengiz, “Osmanlı Selefiliği İddiası”, 470-471.

³⁵⁰ Bilkan, *Fakihler ve Sofuların Kavgası*, 117.

³⁵¹ Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*, 206.

düşünce sistemiyle uyuşan noktaları yorumlanarak, bağlantıyı güçlendirmek adına tarihi noktalardan örnekler verilecektir.

Kadızâde Mehmed Efendi, Osmanlı toplumundaki bozulmalardan, kötü ekonomik gidişattan, merkezi otoritenin zayıflamasından ve ordunun başarısız sonuçlar almasından, dine aykırı davranışlar sergileyen insanları ve toplumu sebep olarak görmüştür. Kadızâde Mehmed Efendi'ye göre bu kötü gidişat, insanların dine sonradan giren bid'at'eri sahiplenmesinden ötürüdür ve bu bid'atler terkedilmedikçe de düzelme söz konusu olmayacaktır. Bu görüşlerini ömrü boyunca vaaz kürsülerinden topluma aktaran Kadızâde Mehmed Efendi, hedef tahtasına ise toplumda bu bid'atleri yayan oluşumlar olarak gördüğü tasavvufi grupları oturtmuştur. Tasavvufi ritüellere karşıtlığıyla bilinen Selefliliğin, XVII. Yüzyıldaki karşılığını ise Kadızâdeliler Hareketi'nde görmekteyiz. Tıpkı Seleflilikte olduğu gibi sema, devran ve raks gibi tasavvufi geleneklere şiddetle karşı çıkmış, Kadızâde Mehmed Efendi zamanında temelleri atılan bid'atlere karşı fikri duruş, Üstüvânî Mehmed Efendi zamanında fiili müdahalelere kadar gitmiştir. Daha önce değinildiği gibi Şam'dan İstanbul'a gelen Üstüvânî Mehmed Efendi Hanbeli mezhebine mensup olduğu için Kadızâdeliler'in görüşlerini benimsemekte zorlanmamış ve hareketin ikinci lideri olarak, hareketi fiili boyuta taşımıştır. Saray erkânıyla kurduğu iyi ilişkiler ve vaazlarında kullandığı etkin dille Kadızâdeliler Hareketi'ni daha geniş kitlelere ulaştıran Üstüvânî Mehmed Efendi, Kadızâdeliler Hareketi'nde görülen Selefi eğilimin kendi döneminde fiiliyata dökülmesine aracı olmuştur. Üstüvânî Mehmed Efendi, bu dönemde himaye ettiği vaizlerle birlikte sufi geleneklere vaaz kürsülerinden ithamlarda bulunmuş ve bu geleneklerin sonlandırılması için mutasavvıflara tehditkâr mektuplar göndermiştir.

Üstüvânî Mehmed Efendi, bid'at olarak nitelendirdiği bu davranışlarla vaaz kürsülerinden ve saray erkânından aldığı güçle fiili olarak mücadele ederken halkı da bu mücadeleye ortak etme çabasına girmiştir. İnandığını söyleyen her Müslümanın tebliğ vazifesi olduğunu söyleyen Üstüvânî, dini emir ve yasakların uygulanmasını sağlamak amacıyla halkın bilfiil bazı tedbirlere muraacat etmesini, emri bil-ma'ruf nehyi an'il-münker prensibiyle meşrulaştırmıştır. Tıpkı Selefi söylemde olduğu gibi toplumdaki herkesi mücadeleye ortak etme çabası Kadızâdeliler'in, Selefliliğin "ameli tevhid" prensibi olarak bilinen müdahaleci zihniyetini XVII. Yüzyıl İstanbul'unda uygulamaya

çalıştığı görülmektedir. Üstüvânî Mehmed Efendi zamanında sufilere yönelik ortaya konan saldırılarda dile getirdiğimiz bu müdahaleci anlayışın etkileri görülmektedir. Üstüvânî Mehmed Efendi döneminde bu müdahaleci anlayıştan hareketle tekkelerde namaz kılınabilmesi için önce yıkılması sonra da toprağın denize dökülerek mekânın temizlenmesi düşüncesinden yola çıkılarak tekkelere fiili saldırılarda bulunulmuştur. Tekkelerin yıkılması için padişahın ferman almaya çalışması ve tekkelerin yıkımına bizzat katılması da yine Selefi düşüncedeki müdahaleci anlayışın XVII. Yüzyıl Osmanlı'sına bir yansımasıdır. Üstüvânî Mehmed Efendi'nin müdahaleci anlayışından sadece sufiler değil bid'at olarak nitelendirdiği davranışları uygulayan halk da nasibini almıştır. Bir vaazında cemaatini elbiselerinin altında sopa taşımaları konusunda tembihlemiş ve cenazelerde ağlayan kadın görürlerse bu sopalarla onlara vurmaları konusunda teşvik etmiştir. Bu saldırının gerekçesi olarak da bid'at işlemlerini göstermiştir.³⁵²

Üstüvânî döneminde fiili saldırılar ve tehditler dozunu giderek artırmış, en sonunda da bir ayaklanma çıkarmaya kadar varmıştır. Üstüvânî Mehmed Efendi takipçileriyle bir araya gelmiş, İstanbul'u bid'atlerden arındırarak Peygamber Medine'sine dönderme amacıyla Fatih Cami'nde toplanmıştır. Bu bahsettiğimiz örneklerden hareketle, Üstüvânî Mehmed Efendi ve onu takip edenlerin, Selefilik dışlayıcı din dilini benimsediğini görmekteyiz. Ayrıca yine Selefilikte karşımıza çıkan her yeniliğin bid'at olarak kabul edilmesi ve bu bid'atların müdahaleci tutumla düzeltilmeye çalışılması Kadızâdeliler Hareketi'nin Selefi bir hareket olarak değerlendirilmesinde öne çıkan faktörlerdir. Selefilikteki bid'at anlayışı, kendi düşünce ve ideolojisini tek doğru kabul etmek üzerine kurulmuş ve bu düşünceleri kabul etmeyenler ehl-i bid'at olarak nitelendirilerek doğrudan karşı safta konumlandırılmıştır. Kadızâdeliler'in, kendilerinden olmayanı dışlayıcı bir tavırla karşılarında konumlandırmaları Selefiyenin dışlayıcı karakteristiğıyle benzeşmektedir. Kadızâdeliler'in kendi yazmış olduğı eserlerinde, Selefiye gibi dışlayıcılıkla hareket etmesini destekler nitelikte pek çok görüşü bulunmaktadır. Bu görüşlerin bazılarını şu şekilde aktarabiliriz:

³⁵² Akpınar, "Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler", 306-307.

Bir kimse birisine tırnaklarını kes, sünnettir dese ve o kişi “sünnet olsa bile kesmem” dese kâfir olur. Bir kimse şarap içen bir fasığa mübarek olsun derse kâfir olur. Bir kimse küfür söylese, yanındaki kişi de buna rıza gösterircesine gülse ikisi de kâfir olur. Bir kimse okuldaki hocasını istihzâ etmek için eline çubuk alıp arkadaşlarına hocası gibi vursa kâfir olur. Bir kimse bir kimseyi cemaatle namaz kılmaya çağırırsa karşısındaki de ben yalnız kılacağım çünkü Allah ‘İnne’s-salâte tenha’ buyurur diyerek ayet ile dalga geçerse kâfir olur. Elfaz-ı küfrü bilmeyen kâfir olur, karısı boş olur, çocukları veled-i zina olur, öldürdüğü murdar olur. Frenk kâfirlerinden farkı kalmaz. Küçükken evlatlara, kölelere, hizmetkârlara itikad ve elfaz-ı küfrü öğretmek gerekir. Öğrenmek istemeyenler te’dib edilmelidir veya satılarak kapılardan uzak tutulmalıdır.³⁵³

Üstüvânî Mehmed Efendi döneminde yaşayan ve hareketin o dönemki önde gelen şahsiyetlerinden Türk Ahmed’in bir vaazı sırasında, oradaki cemaatten bir kişiyle ortaya koyduğu diyalog da Kadızâdeliler Hareketi’nin katı bid’at nazariyesini ve Selefi karakterini gözler önüne sermektedir. Türk Ahmed’e cemaatten birisi “*Peygamber zamanında çakşır ve don yoktu şu halde sizlere göre bunları giymek bid’attır, onları da kaldırır mısınız?*” diye sormuş; Türk Ahmed de “*Evet, men ederiz, îzar ve peştamal kuşansınlar*” diye cevap vermiştir. Soruyu soran kişi “*Kaşık kullanmak da bid’attır, onu ne yaparsınız?*” şeklinde bir soru daha yöneltince Türk Ahmed: “*Taamı elleriyle yesinler, ellerine bulaşmakla ne lazım gelir*” şeklinde cevap vermiştir. Cemaatteki soruyu soran kişi daha fazla dayanamayarak “*Efendiler! Siz, halkı soyup baldırı çıplak çöl Arap’ı kıyafetine bürümek istersiniz*” diyerek bu katı bid’at nazariyesine tepkisini göstermiştir. Cemaatten başka bir kişi “*Kaşıklar yasak olduğuna göre kaşık imal eden kaşıkçı esnafı ne yapacak?*” diye sorunca Türk Ahmed “*Misvak ve tespih yapıp onu satsınlar*” cevabını vermiştir.³⁵⁴ Yaşanan bu olay bize göstermektedir ki Kadızâdeliler toplumun geleneklerini göz ardı etmiş, fayda zarar ilişkisine bakmaksızın yasakçı bir anlayışla hareket etmişlerdir. Yeniliklere karşı çıkarak toplumun sorunlarına çözüm bulabileceklerini düşünmüşler ancak ortaya koydukları fikirlerle yeni birer problem ortaya çıkarmışlardır. Kadızâdeliler’in dar bir bakış açısıyla karşı çıktıkları düşünceler ve ortaya koydukları fikirler, Selefi zihniyetin yoruma dayanmadan gördüğü şekliyle hüküm veren anlayışıyla yakından ilişkilidir.

Kadızâdeliler’in, Selefiyye ile bağının kurulmasında bir başka nokta da Kadızâde Mehmed Efendi’nin, İbn Teymiyye’nin es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye isimli eserini doğrudan

³⁵³ Akpınar, “Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler”, 308.

³⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3: 365.

tercüme ederek Sultan IV. Murad'a devletin ve toplumun içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtuluş anahtarı gibi lanse ederek sunmasıdır.³⁵⁵

Kadıızâde Mehmed Efendi'nin, Sultan IV. Murad'a toplumdaki sorunları bildiren bir risâle sunması, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi'nin de Has Oda vaazları sırasında padişaha halkın durumuyla ilgili ikazlarda bulunması Kadızâdeliler'in toplumun ehlileştirilmesi için hareket etmelerine bir örnektir. Selefîyye ıslahçılığına benzeyen bu tutum Kadızâdeliler'i devlet ile yakın ilişkiler kurmaya yönlendirmiştir. Toplumdaki bid'atlerin oldukça yaygın bir hale geldiğini gören Kadızâdeliler devlet desteği olmadan bu bid'atlarla mücadele edemeyeceklerini anlamışlar ve toplumun ıslahı için devlet destekli olarak bu mücadeleyi sürdürmüşlerdir.

³⁵⁵ Akpınar, *Kadıızâdeliler ve Sivâsîler Arasındaki Fıkîhî Tartışmalar*, 43.

SONUÇ

Memluk Devleti döneminde yaşamış olan İbn Teymiyye, devlette görülen bozulmaların düzeltilebilmesi için öze dönüşçü bir saikle Peygamber Efendimiz döneminden sonra ortaya çıkan uygulamaların kaldırılması yönünde bir yaklaşım sergilemiştir. Buna benzer bir yaklaşımı XVII. yüzyılda gerek içerde yaşanan olumsuzluklar gerekse de dışarıda yaşanan başarısızlıklar neticesinde kötü bir süreçten geçen Osmanlı Devleti'nde görmekteyiz. İbn Teymiyye'nin Memlûk Devleti'nde yapmaya çalıştığı ıslah hareketinin benzerini Osmanlı toplumuna uygulamak isteyen ve ulemanın en alt grubu tarafından başlatılan Kadızâdeliler Hareketi böyle bir süreç sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak, İbn Teymiyye'nin Hanbelî-Selefi çizgide olan görüşlerinin, artık neredeyse resmi ideolojisi geleneksel Sünni düşünce olan Osmanlı toplumunda uygulanması kolay olmamıştır. Çünkü İbn Teymiyye'den ve ondan sonraki dönemde yaşayan İmam Birgivi'den aldıkları ilhamla Kadızâdeliler, Osmanlı toplumunda uzun yıllar boyunca benimsenmiş olan uygulamalara karşı çıkmışlar ve bu uygulamaları şeriate aykırı olarak nitelendirmişlerdir. Böyle bir niteleme sonrasında Kadızâdeliler'in toplumda kendine has taraftar kitlesi oluştuğu gibi karşılarında duran kitle de büyümüş ve XVII. yüzyıl Osmanlı toplumu ikiye ayrılmıştır.

Kadızâdeliler'de Selefiyye'dekine benzer bir tekfir anlayışı söz konusudur. Kadızâdeliler'in bazı günahkârların ve bid'atçıların adeta ölümle cezalandırılması gerektiğini iddia etmesi ve bu emri herkesin uygulaması gerektiği yönündeki görüşleri emri bi'l-ma'rûfu uygulamadaki tavrını ortaya koymaktadır. Kadızâde Mehmed Efendi, mü'minler üzerine haram olan fiilleri işleyenleri ve dînî bilgilerden yoksun olanları ciddi bir biçimde eleştirmekte ve onların sonunun da bid'atçıların sonu gibi olması gerektiğini iddia etmektedir. Bu da Kadızâdeliler'in Selefi düşünce sistemi üzerinde olan görüşlerini yansıtmaktadır.

Kadızâdeliler Hareketi'nin düşünce dünyasının temelinde Hz. Muhammed döneminde yaşayan Müslümanların saf ve temiz bir İslâmi hayat sürdükleri ancak şu anda o saflıktan uzak, bozulmuş bir İslâmi hayat yaşandığı yatmaktadır. Kadızâdeliler Hareketi'ne göre toplumdaki bozulmaların temelinde toplum arasında dini bilgilerin yeterince öğrenilmemesi, ibâdetlerin terk edilmesi, dini inanışların bozulması,

değiştirilmesi ve günahların artması yatmaktadır. Toplumun düzelmesini dine dönüş noktasında arayan Kadızâdeliler Hareketi'ne göre toplum dinden uzaklaştığı, bid'atlere saplandığı için devlet problemlerle karşı karşıya kalmakta ve İslâm ordusu mağlubiyetlerine bir yenisini daha eklemektedir. Çünkü Kadızâdeliler'e göre Allah yalnızca kendi dinini yüceltenlere yardım etmektedir. Kadızâdeliler'e göre toplumun bozulmasına sebep olarak sapkın düşüncelere sahip fırka mensuplarının toplum arasına sızması da vardır. Bu fırkaların mensupları toplumun arasında kendilerini saklamışlar, bid'at olarak nitelendirilen adetleri toplum arasında yayarak İslâm akidesini zarara uğratmayı hedeflemişlerdir. Bu yüzdendir ki bu tip davranışlar sergileyen fırkaların mensupları Kadızâdeliler'e göre ya düşüncelerinden dönmeli ya da öldürülmelidir. Bu düşünceyle hareket ettikleri için Kadızâdeliler yaşadıkları dönem boyunca pek çok olay ve karışıklık çıkarmışlardır. Âleme düzen vermek maksadıyla çıkardıkları bu karışıklıklar sebebiyle Kadızâdeliler sertlik yanlısı, Selefî, aktivist ve hatta zaman zaman karşısındaki grupları öldürmeye varan düşünce ve fiilleri sebebiyle Harici olarak sıfatlandırılmışlardır.

Kadızâdeliler, yaşadıkları dönem boyunca âlemin ıslahı için vaazlar vermişler, eserler ortaya koymuşlardır. Çünkü onlara göre halk, bid'at, haram ve şirk içerisindedir. Bu yüzden halkın eğitilmesi ve bu bid'atlerden arındırılarak saf bir nesil meydana getirilmesi gerekmektedir. Bu noktadan itibaren Kadızâdeliler hem tekfir konusunda hem de emri bi'l-ma'rûfu uygulamada Hanefî fukahânın aşırı fetvalarından da yararlanarak ileri gitmişlerdir. Tarihi kaynaklar ve yapılan çalışmalar Kadızâdeliler'in Çivizâde ve Kemalpaşazâde gibi âlimlerin bazı fetvalarını halkı tekfir etme noktasında kullandıklarını bizlere göstermektedir. Bu durum bize gösteriyor ki Kadızâdeliler, amaçlarına hizmet ve amaçlarına ulaşma noktasında Hanefî âlimlerin fetvalarını da bir araç olarak kullanmışlardır. Her ne kadar bu Hareket Hanefî-Maturidi kaynaklardan zaman zaman faydalanmış olsa da faaliyetleri, düşünceleri ve uygulamaları itibariyle Selefî-Hanbelî düşünce sisteminin bir ürünüdür. Kadızâde Mehmed Efendi ve Üstüvânî Mehmed Efendi'nin aşırılıklarını da göz önünde bulundurursak; Kadızâdeliler Hareketi, Selefî düşüncenin Osmanlı Devleti'ndeki ete kemiğe bürünmüş halidir.

Kadızâdeliler toplumda yerleşik hale gelen bid'atlerin tam olarak ortadan kaldırılabilmesi için yaptıklarının yeterli olmadığını görmüşler ve devlet ile sıkı bir ilişki içerisine girmişlerdir. Özellikle hareketin ikinci aşamasıyla birlikte tam bir devlet destekli

hareket haline gelen Kadızâdeliler, atama ve azil işlemleri üzerinde etkili olmaya başlamışlar ve Osmanlı toplumunu ıslah edebilmek için oldukça sert yöntemler sergilemişlerdir. Kimi zaman bir bid'at ehlinin dövülmesi kimi zaman bir tasavvuf erbabının sürgüne gönderilmesi kimi zaman da bir tekkenin yıkılması olarak karşımıza çıkan bu durumlar Kadızâdeliler'in fikri sahayı aşarak fiili bir mücadele içerisine girdiklerini kanıtlar niteliktedir.

Kadızâdeliler'in, bid'ate karşı duruşları, Peygamber Efendimiz zamanındaki İslâmiyet'e dönüş için çabalamaları, fayda-zarar gözetmeksizin her türlü yeniliğin karşısında durmaları, iyiliği emredip kötülükten menetme ilkesini kendilerine şiar edinerek sahaya yansıtmaları, bu şiar doğrultusunda kendisinden olmayanların zaman zaman idamlarını istemeleri, âlemin ıslahı için eserler kaleme almaları, akli değil de nakili öncül kabul etmeleri gibi sebepler Kadızâdeliler'i Selefi bir hareket olarak nitelendirmemizde öne çıkan hususlar arasındadır.

Kadızâdeliler, etkili oldukları XVII. yüzyıl boyunca Selefi bir karakterle hareket etmişler, toplumu iki kutba ayırtmışlar ve gerçekleştirmek istediklerinin büyük bir bölümünü gerçekleştiremeden tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Amaçladıklarını aşırılıklarla yapmak isteyen Kadızâdeliler kimi zaman devlet eliyle durdurulmuş kimi zamansa iddiaları ilmi olarak çürütülmüştür. Bid'at ehli olarak gördükleri tasavvufi grupların kendilerinden sonra da toplum arasında yayılmalarının devam etmesi, toplumun günümüzde hala türbe ve kabir ziyaretlerini yapıyor olması ve diğer bid'atlerin de hayatın her alanında karşımıza çıkması Kadızâdeliler'in bid'atleri kaldırma noktasında iyi niyetli ancak başarısız bir hareket olarak tarih sahnesinde yerini almasına sebep olmuştur. Selefi düşünce sistemi üzerine kurguladıkları toplum hedefinin, geleneksel Sünnî anlayışın resmi ideoloji haline geldiği ve bid'atlerin artık adet olarak görüldüğü bir coğrafyada uzun ömürlü olması zaten beklenemezdi. Yaşadıkları dönem boyunca oldukça etkili olan Kadızâdeliler Hareketi, XVII. yüzyılın sonlarında son liderleri konumunda olan Vâni Mehmed Efendi'nin de sürgünde ölmesiyle birlikte tarih sahnesinden çekilmiştir. Vâni'nin ölümüyle Kadızâdeliler'in Selefi, aktivist ve bid'at karşıtı düşünceleri toplum arasında yaşamaya devam etmiş ancak karizmatik bir lider etrafında toplanamadığı için Kadızâdeliler Hareketi yok olmaya mahkûm olmuştur.

KAYNAKÇA

- Afyoncu**, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. 2.Baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.
- Akçay**, Mustafa. “Abdülahad Nûri’ye Göre Hz. Peygamberin Ebeveyninin Dinî Konumu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2005)
- Akçe**, Zübeyir. *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Harran Üniversitesi, 2008.
- Akpınar**, Muhammet Raşit. “Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler.” *Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1-2 (2015)
- Akpınar**, Muhammet Raşit. *Kadızâdeliler ve Sivâsiler Arasındaki Fıkhi Tartışmalar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2009.
- Aşkar**, Mustafa. “Niyâzî-i Mısırî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 169. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aşkar**, Mustafa. *Niyazî-ı Mısırî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*. 1. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Atık**, Kayhan. “XVII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler’.” *Bilig Dergisi*, 14 (Yaz 2000)
- Baltacı**, Cahit. *XV-XVII. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. 2. Baskı. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baz**, İbrahim. “Dinde Tasfiyeci Zihniyetin XVII. Yüzyıldaki Temsilcisi: Kadızâdeliler.” *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünun’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. ed.Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. 416. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Baz**, İbrahim. *Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması*. 1. Baskı. Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2019.

- Benzer**, Zafer. “A Heterodox Movement of Idea In The Ottoman Empire: Kadızâdelis”. *Turkey Looking Behind and Before*. ed. William Taylor. 244. London: AGP Research, 2016.
- Bilge**, Mustafa L. “Cidde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7:524. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Bilkan**, Ali Fuat. *Fakihler ve Sofuların Kavgası*. 4.Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bozkurt**, M. İlyas. “Selefilğin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Altyapısı”, *Tesam Akademi Dergisi*, 9/52 (Ocak 2016)
- Büyükkara**, Mehmet Ali. “Vehhâbîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42:613. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cengiz**, Osman. *XVI. yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları (Çivizâde-Ebussuûd-Birgivi)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi, 2018.
- Cevdet**, Muallim. *Mektep ve Medrese*, 1.Baskı. İstanbul: Çınar Yayınları, 1978.
- Ceyhan**, Semih. “Semâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 455. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cook**, Micheal. “Muhammed b. Abdülvehhâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30:492. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Çakar**, Muharrem. *Siyasal İslâm*. 1. Baskı. İstanbul: Çatı Kitapları, 2004.
- Çalışır**, M. Fatih. “ Köprülü Sadrazamlar ve Sûfî Çevreler”. *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*. ed. Ercan Alkan, Osman Sacid Arı. 794. İstanbul: İSAR Yayınları, 2018.
- Çavuşoğlu**, Semiramis. “Kadızâdeliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 102. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çavuşoğlu**, Semiramis. *The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Seri''at minded reform in the Ottoman Empire*. Doktora tezi, Princeton University, 1990.
- Çelebi**, Kâtip. *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyârî'l-Ehakk*. Trc. Orhan Şaik Gökyay- Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.

- Deniz**, Sebahat. “Kadızâde Mehmed İlmî’nin Sultan IV. Murad İçin Yazdığı Manzum Duaname’si”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1 (2008)
- Demirci**, Kürşat. “ Kabir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 24: 37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Duman**, Mahmut. *Köprülü Mehmed Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Doğmuş**, Lokman. *Türkiye’de XVII. Yüzyıldaki Dini Çatışmalara Sosyolojik Bir Bakış(Kadızâdeliler ve Sivasîler*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.
- Emecen**, Feridun. “İbrâhim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 274-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ergin**, Refik. *İslâm Düşüncesinde Zahir-Batın Ayrımı Açısından Kadızâdeliler Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Göçmen**, Muammer. “ Üstüvânî Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 396. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Gönel**, Hüseyin. “Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi”. Erişim: 1 Ağustos 2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/tokadizade-kadizade-seyh-mehmed>
- Göztepe**, Yüksel. “Osmanlı’da Bir Fikri Mücadele: Kadızâde-Sivasi Tartışmaları”, *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasîler Ulusal Sempozyumu*. Ed.Abdüselam Bulut. 123. Sivas: Hümam Vakfı Yayınları, 2011.
- Gündoğdu**, Cengiz. “ XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyasi Otoritenin Ulemâ-Sûfî Yaklaşımına Dair Bir Örnek: IV. Murat-Kadızâde-Sivâsî.” *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/5 (Eylül-Aralık 1999)
- Gündoğdu**, Cengiz. “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadı-zâdeliler Mücâdelesî”. *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998)
- Hızlı**, Mefaiz. “ Vani Mehmed Efendi, Ailesi, Yakınları ve Medresesi Hakkında Yeni Bilgiler ve Belgeler”, *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu*(Kestel-Bursa, 7-8 Kasım 2009). Ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz. 22. Bursa: Emin Yayınları, 2011.

- İbn Teymiyye**, *İbn Teymiyye Külliyyatı*. Trc. Ahmet Önkâl- M.Sait Şimşek- İbrahim Sarmış. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1988.
- İdiz**, Ferzende. “Malatyalı Niyâzî Mısırî İle Vânî Mehmed Efendi’nin Kâdızâdeliler-Sivâsîler Olayındaki Çekişmeleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*, (Malatya, 17-19 Kasım 2017). Ed. Fikret Karaman, Nusret Akpolat, Mustafa Arslan. 568. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- İmam Birgivî**. *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi*. sad. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınları, 2009.
- İnalcık**, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*. 1.Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- İnalcık**, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. 3.Baskı. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009.
- İpsirli**, Mehmet. “ Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler”. *Osmanlı Araştırmaları*. ed. İsmail Emre Erünsal- Christopher Ferrard- Christine Woodhead. 278-279. İstanbul: 1988.
- İzmirli**, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 19.Baskı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kalaycı**, Mehmet. “Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*. Ed. Hidayet Aydar-Ali Fikri Yavuz. 442. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Kadızâde** Mehmed Efendi. *İlmihal*. Yazma Bağışlar, 5570: 5-7. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadızâde** Mehmed Efendi. *Mebâhis’s-Salât*. Yazma Bağışlar, 5570:55. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadızâde** Mehmed Efendi. *Mebhas-i İmân*. Yazma Bağışlar, 5570: 267. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadızâde** Mehmed Efendi. *Manzûme-i Akâid*. Yazma Eserler, 21538. Raşit Efendi Kütüphanesi.

- Kadıẓâde** Mehmed Efendi. *Mesail-i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat*. Yazma Bağışlar, 5570. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadıẓâde** Mehmed Efendi. *Nushu'l-hukkâm*. Aşir Efendi, 327, vr.37. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadıẓâde** Mehmed Efendi. *Risâle-i Kadıẓâde*. Yazma Bağışlar, 6494: 74-80. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Kadıẓâde** Mehmed Efendi. *Tâcu'r-Resâil fî Menâcihi'l-Vesâil*. Yazma Bağışlar, 1926:1. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Karadaş**, Cağfer. “Sivasîler-Kadıẓâdeliler Olayı ve İnanç Boyutu”. *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasîler Ulusal Sempozyum Tebliğleri*(Sivas, 30 Nisan-1 Mayıs 2010). ed. Abdusselam Bulut. 115. Sivas: İbn Hümam Vakfı Yayınları, 2011.
- Karaca**, Songül. *Kadıẓâde Mehmed Efendi, Manzûme-i Akâid*. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2012.
- Kazanç**, Fethi Kerim. ‘‘Selefiyye’nin Nass ve Metot Ekseninde Din Anlayışı ve Sonuçları”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1(2010)
- Kılıç**, Cihan. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam ve Hareket*. Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017.
- Kılıç**, Yasin. “Bir Hatip ve Eğitimci Olarak Vâni Mehmed Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri”. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/3(Şubat 2015)
- Koca**, Ferhat. “ Osmanlı Fakihlerinin Sema, Raks ve Deveran Hakkındaki Tartışmaları” .*Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 59 (2004)
- Koca**, Ferhat. “ Takıyyüddin İbn Teymiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 413. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca**, Ferhat. “İslâm Düşünce Tarihinde Seleflik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2 (2015)
- Konuk**, Hamza. *Vâni Mehmed Efendi’nin Münşe’âtı*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2001.

- Kubat**, Mehmet. “Selefi Perspektifin Tarihselliği”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 17/3 (2004)
- Kubat**, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, (2004)
- Lekesiz**, M. Hulusi. *XVI, Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci(Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997.
- Nâimâ**, Mustafa Efendi. *Tarih-i Naima*, 1. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Ocak**, Ahmet Yaşar. “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye(Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadıızâdeliler Hareketi”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* 21/1 (1979)
- Ocak**, Ahmet Yaşar. *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslâm’ın Ayak İzleri*. 1. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınları, 2011.
- Özcan**, Abdülkadir. “Boynueğri Mehmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6:316. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özkan**, Mehmet. “Osmanlı’da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi Ve Risâle-i Kadızâde Adlı Çalışması”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 27(Nisan 2016)
- Özkan**, Selim Hilmi. “Bir Muhalefet Olarak İmam Birgivi ve Sosyal Hayata Etkileri”. *Uluslararası Balıkesir’e Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu* (Balıkesir, 7-8 Kasım 2013). ed. Şenol Çelik- Serdar Genç. 385. Balıkesir, Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2014.
- Özkan**, Selim Hilmi. “II.Viyana Kuşatması Sonrası Türk-İngiliz İlişkileri”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18(Ağustos 2007)
- Öztürk**, Necati. *Islamic Orthodoxy Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference To The Qadi-Zade Movement*. Doktora Tezi, University Of Edinburgh, 1981.
- Parmaksızoğlu**, İsmet. “Mehmed Efendi, Vanizâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13: 407. Ankara: TDV Yayınları, 1976.

- Pattabanoğlu**, Fatma Zehra. “XVI. yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe-Kelâm İlişkisi”. *Dört Öge Dergisi* 5 (Mayıs 2014)
- Pazarbaşı**, Erdoğan. “Vânî Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990)
- Pazarbaşı**, Erdoğan. “Feyzullah Efendi’nin Kayınpederi: Vani Mehmed Efendi”. *Erzurumlu Şeyhülİslâm Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu* (Erzurum, 31 Ekim-2 Kasım 2014) Ed. Ömer Kara, 189.
- Peçevi**, İbrahim. *Peçevi Tarihi* 1-2. sad. Murat Uraz. İstanbul: Neşriyat Yurdu Yayınları, 1968.
- Râşid Mehmed Efendi**. *Târih-i Râşid ve Zeyli*. Sad. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet İzgöer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Refik**, Ahmet. *Osmanlı’da Hoca Nüfuzu*. İstanbul: Mavi Çatı Yayınları, 2017.
- Ricaud**, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi*. Trc. Halil İnalcık-Nihan Özyıldırım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Süreyya**, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. Trc. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Numune Yayıncılık, 1996.
- Şahin**, Gürsoy. “ XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Gelenekçi Bir Akım Olarak Kadızâdeli Hareketin Dini Algılayışı ve Bunun Kanûn-ı Kadîm’le İlişkilendirilmesi”, *Tarih Dergisi* 45 (2007).
- Şenocak**, Lucienne Thys. *Hadice Turhan Sultan: Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadın Baniler*. 1.Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Tonga**, Aydın. *Osmanlı’nın Paralel Devleti Kadızâdeliler*. 1.Baskı.(İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017.
- Turan**, Namık Sinan. “XVII. Yüzyılda Osmanlı Tasavvuf Ritüelinde Semâ, Deveran ve Müziğin Püritanizmle İmtihani”. *Porte Akademik Dergisi* 13 (Bahar 2016)
- Uludağ**, Süleyman. “Devrân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 249. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ**, Süleyman. “Tarihi Süreçte Selefilik-Tasavvuf İlişkileri”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2,

- Uludağ**, Süleyman. *İslâm Düşüncenin Yapısı*. 19.Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 1.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Ünal-Cengiz**, Mehmet Ali-Osman “Osmanlı Selefliliği İddiası: Çivizâde ve Birgivi Üzerine Bir Tetkik”. *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*. Ed. Fuat Aydın- Metin Aydın- Muhammed Yetim. 461-471. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Ünlücan**, Muhammet. *IV. Murad’ın İcraatlarında Din ve Siyaset Etkeni*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Ürekli**, Bayram. “Dördüncü Murad Devrine Dâir Kadızâde’nin Bir Manzûmesi”, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 11. 1997.
- Üstüvânî** Mehmed Efendi, *Fevâidu’l-Kebîr*. Fatih, 2770: 180. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Araisü’l-Kur’an ve Nefaisü’l Furkan ve Ferasidü’l-Cinan* Yazma Eserler, 21525. Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Duanâme*. Laleli, 1164:1. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Ekmeleddîn’in Hidaye Hâşiyesine Ta’likat*. Laleli, 3762/5. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ tefsîri’l-Beydâvî fî kavlihî Teâlâ “zâlike bimâ kaddemet eydüküm”*. Esad Efendi, 3600:5. Süleymaniye Kütüphanesi
- Vânî** Mehmed Efendi, *el-Hilyetü’l-Manzûme*. Hacı Mahmut Efendi, 2121/2. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Mebhâs-ı Tâûn*. Mihrişah Sultan, 220/17. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Münşeât*. Ayasofya, 4308. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Risâle fî Kerâhiyât el-Cehr bi’z-Zikr*. Esad Efendi, 3819/2. Süleymaniye Kütüphanesi.

- Vânî** Mehmed Efendi. *Tasavvufî Bidatlerden Sakınmaya Dair Risâle*. Hacı Beşir Ağa, 406: 190b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Vânî** Mehmed Efendi, *Tatarhâniye Ta'likat*. Laleli, 3762/6. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Yakuboğlu**, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*. 1.Baskı. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2006
- Yakuboğlu**, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Yaldız**, Berker. *Selefilik ve Suriye İç Savaşı'nda Selefi Örgütler Arasındaki Çatışmalar*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Yaran**, Rahmi. "Bidat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yiğit**, İsmail. "Sıffin Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37:109. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yonker**, Carl. *The Kadizadelis The Rise and Fall of an Islamic Revivalist Movement in the Ottoman Empire*. Yüksek Lisans Tezi, Tel Aviv University, 2011.
- Yurdaydın**, Hüseyin. "Türkiye'nin Dini Tarihine Umumi Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (1961)
- Yurdaydın**, Hüseyin. "Üstüvani Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1962)
- Yurttaş**, Hüseyin. "Med Vânî Efendi'nin Erzurum, İstanbul ve Bursa'daki Mimari Eserleri". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (2014)
- Yücel**, Yaşar. *Osmanlı Teşkilatına Dair Kaynaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Yüksel**, Emrullah. "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 191. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zilfi**, Madeline C. *Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*. Ankara: Birleşik Kitapevi, 2008.